

ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

2016/2

yıl: 7 cilt: VII sayı: 14

Dini Çeşitlilik Karşısında Hıristiyan Düşünürlerin Cevapları ve Tipoloji Problemi

Mehmet Şükrü ÖZKAN*

Özet

Bu çalışmada dini çeşitlilik olgusu karşısında verilen cevaplar ve oluşturulan tipoloji incelenmektedir. 1983 yılında Alan Race tarafından oluşturulmuş tipolojide dini dışlayıcılık, dini kapsayıcılık ve dini çoğulculuk tutumları keskin bir ayrıma tabi tutulmuştur. Ayrıca bu üç kavramın dini çeşitlilik karşısında alınabilecek tutumları ifade etmede yeterli olduğu ileri sürülmüştür. Birçok düşünür kendisini bu üç tutumdan birine dâhil etme gereği duymuştur. Bu noktadan hareketle çalışmanın gayesi, Hıristiyan düşünürlerin dini çeşitlilik hakkındaki düşüncelerini inceledikten sonra, bu düşünceler bağlamında mevcut tipolojinin nihai sınıflandırma olup olmadığını irdelemektir.

Anahtar Kelimeler: Dini çeşitlilik, dışlayıcılık, kapsayıcılık, çoğulculuk

Christian Philosophers' Answer and The Problem of Typology In The Face of Religious Diversity

Abstract

This study deals with the responses and created typology in the face of the fact of religious diversity. The typology which created by Alan Race in 1983, religious exclusivism, religious inclusivism, religious pluralism have undergone a sharp distinction. In addition, it is claimed that these three concepts has sufficed to express the attitudes which will be taken in the face of religious diversity. Many thinkers have felt the need to be included in one of these three positions. This study aims to examine thoughts of Christian thinkers on religious diversity and then analyze that the existing typology in the context of these thoughts is the final classification or not.

Key Words: Religious diversity, exclusivism, inclusivism, pluralism

* Yrd. Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi A. B. D.
msozkan1250@hotmail.com

Giriş

Hıristiyanlık tarihi boyunca diğer dinlerin kurtuluş imkânı reddedilmiş ve hakikatin sadece Hıristiyanlıkta olduğu benimsenmiştir. Bu görüş kilise tarafından katı şekilde “Kilise dışında kurtuluş yoktur” aksiyomu ile temellendirilmiştir. Diğerlerine karşı Hıristiyan tutumu iki yüzyıldır farklı yorumlara gebedir. Yüzyıllardır diğerlerine karşı takınılan vurdumduymaz tavır son yüzyılda radikal değişiklikler göstermek zorunda kalmıştır. Bu değişikliklere zorlayan temel etkenin diğerlerinin zorunlu farkındalığı olduğu söylenir.¹

Aslında Tanrı'nın kurtuluş planının diğerlerini kapsayıp kapsamadığı ya da Tanrı'nın evrensel merhameti ile Hıristiyan olmayanların cehenneme gideceği inançları arasındaki çelişkinin nasıl çözüme kavuşması gerektiği aydınlanmadan beri tartışılmaktadır.² Fakat 1983 yılında farklı bir tipoloji³ ortaya atılmıştır. Alan Race, Hıristiyanların diğer imanların farkına vardıkları durumda hala kendi inançlarını mutlak hakikat olarak kabul edip edemeyeceklerini, ayrıca Budist ya da Hindu inancının teist karakterli Hıristiyan inancıyla nasıl uzlaşacağını merak etmektedir.⁴ Bu sorulardan hareketle dini çeşitlilik olgusu karşısında sonsuz sayı-

1 Alan Race, *Christians and Religious Pluralism: Patterns in the Christian Theology of Religions*, London: SCM Press, 1983, s. 1-3.

2 D. L. Okholm, & T. R. Phillips, “Introduction”, eds. D. L. Okholm, & T. R. Phillips, *Four Views on Salvation in a Pluralistic World* içinde, Michigan: Zondervan Publishing House, 1996, s. 8.

3 Bu çalışmada tipoloji kavramının kullanılmasının sebebi, bu kavramın sınıflandırma kavramı gibi kesin bir ayırım içermemesi ve değişkenliği daha fazla barındırmasıdır. Sınıflandırma doğal sınıflara yani olabildiğince diğerlerinden ayrılan gruplandırmaya denir. Sosyal bilimlerde ortak nitelikli unsurların oluşturduğu topluluk olarak ele alınan tipoloji ise değişken durumu ifade eder ve kesin gruplandırma oluşana kadar geçici işlev görür. Değişim ne kadar yavaş ve aşamalıysa doğal sınıfları belirlemeye yarayan ayırıcı özellikler o kadar az, sınıfları kesin çizgilerle birbirinden ayırmak da o kadar güç olur. Bu durumda tipolojiye başvurulabilir. Buna bağlı olarak tipolojiler inceleme konusu sorunlara çözüm getirdikleri sürece geçerlidir. Bu düşüncelerden hareketle din felsefesinin konusu olan dini çeşitlilik problemindeki mevcut kavramsallaştırmayı, makalenin amacına paralel olarak tipoloji olarak nitelendirdim.

4 Race, s. 10.

da tutumun olamayacağını belirten Race dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk kavramlarının belli başlı tutumlar olabileceğini öne sürmüştür. Ona göre bu üç kavram dini çeşitlilik karşısında alınabilecek pozisyonları ifade eden en uygun kavramlardır.⁵

Bu çalışmada dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk tipolojisinin, dini çeşitlilik vakıası karşısında sahiplenilecek tutumları ifade etmede en uygun kavramsallaştırma olup olmadığı sorgulanacaktır. Bu sorgulama süresince metot olarak tipoloji içerisinde yer alan her tutumun temel temsilcilerinin görüşlerine karşılaştırmalı şekilde yer verilecek ve karşılıklı eleştirileri işlenecektir.⁶ Çalışmadaki temel iddia, Batı Hıristiyan dünyasında bu kavramsallaştırmayı kabullenenlerin ve kendini bir tutum içerisinde görenlerin düşüncelerinden hareket edildiğinde, mevcut tipolojinin dini çeşitlilik karşısında en uygun açıklama olmadığıdır. Bu iddia çerçevesinde hareket edilmekle birlikte, çalışmada sadece durum tespiti yapılacak ve yeni bir tipoloji önerisi sunulmayacaktır.

1. Dini Dışlayıcılık: Hakikat ve Kurtuluşun Kaynağı Olarak Tek Din

Dışlayıcılık; doğruluk, kurtuluş, özgürleşme, insanın kendini gerçekleştirme veya dinin nihai amacını gerçekleştirmedeki gaye ne ise, onun tek bir din sayesinde elde edilebileceğini ve sadece tek bir dinde bulunduğunu savunan yaklaşım olarak tanımlanmaktadır.⁷ Bu yaklaşımın en önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilen Karl Barth, Kristomonizm adlı bir teori geliştirerek İsa'nın biriciliği, eşsizliği ve kurtuluş açısından yegâneliğini vurgular. Bu teoride ilk olarak din ile vahiy arasında ayırım yapar. Ona göre din insanın Tanrı'ya ulaşmak için oluşturduğu bir şey iken vahiy Tanrı'nın bütün insanlara inayetidir. Pek çok din bulunmasına rağmen tek bir vahiy vardır ve o da İsa-Mesih'in şahsında tecelli etmiştir. Dolayısıyla tüm dini gelenekler her ne kadar yüksek ahlaki idealler ve samimi inanlar barındırsa da insani oluşumlar olarak kötüdürler.⁸

Barth, insani oluşumlar olarak ele aldığı din denen şeyin aslında inançsızlık olduğunu düşünür. Çünkü insani alanda Tanrısal vahiyden yoksun olarak meydana çıkan her din aslında inançsızlığı körüklemektedir. Ona göre Hıristiyanlığın

5 Race, s. 139.

6 Her tutumda, o tutumun en öne çıkmış kişilerinin görüşlerine yer vereceğim. Mesela dışlayıcı olarak nitelenen tutumda Karl Bath, H. Kraemer ve A. E. McGrath'ın görüşlerini ele alacağım. Barth, McGrath ve Kraemer'in dışında dışlayıcılığı savunan Hıristiyan teologlar var. Bunlardan bazıları Stephen Neill (Bkz. *Christian Faith and Other Faiths: The Christian Dialogue with Other Religions*, Oxford, Oxford University Press, 1970.), Lesslie Newbiggin (Bkz. *The Open Secret*, New York: Eerdmans Publishing, 1978. Diğer eserleri; *Christian Witness in a Plural Society*, London: BBC, 1977; *The Finality of Christ*, London: SCM Press, 1969.), Norman Anderson (Bkz. *Christianity and Comparative Religion*, London: Inter-Varsity Press, 1975.), Hans Von Balthasar (Bkz. *The Moment of Christian Witness*, New York: Newman Press, 1966) ve Paul Hacker (Bkz. *Theological Foundations of Evangelization*, St Augustin: Steyler Verlag, 1980.) olarak sayılabilir.

7 Cafer Sadık Yaran, "John Hick'in Din Felsefesinde Dinsel Çoğulculuk", *İslam ve Öteki*, ed. Cafer Sadık Yaran, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001, s. 138.

8 Mahmut Aydın, *İsa Tanrı mı İnsan mı?* İstanbul: İz Yayıncılık, 2002, s. 20.

dinin doğal anlamında diğerlerinden farkı yoktur. Ama vahiy unsuru devreye girince Hıristiyanlık diğerlerinden üstün konuma gelmektedir. Çünkü Hıristiyanlık Tanrının vahyinin gerçekleştiği tek dindir. Buna göre ilahi içkinlik sadece İsa Mesih'te gerçekleşmiştir. Ondan başka her hakikat ifadesi ve Tanrı inancı yanlış olarak kabul edilmelidir.⁹ Bu düşünceler ışığında Barth, doğru dini konuşmanın gerekçelendirilmiş günahkârlığı konuşmak anlamına geldiğini ileri sürer. Vahyin İsa olduğu düşünüldüğünde vahyin bulunmadığı hiçbir dinin doğruluğundan bahsedilemeyecektir. Bu demektir ki Tanrı, vahiyyle Hıristiyanlığı gerçek din olarak seçmiş ve beraat ettirmiştir. Aksi halde Hıristiyanlık da diğerleri gibi doğru inançsızlık olarak kalacaktı.¹⁰ Bu nedenle Tanrının kendisini vahyettiği yoldan başka hakikati bilme çabası boşunadır. Çünkü insan kendiliğinden Tanrıyı bilemez. Her zaman için insan mutlak, aşkın, eşsiz bir varlığı kavradığını iddia etse de bu iddiaların ya da varsayımların içeriği Tanrı'nın vahiyiyle çelişir. Akıl yoluyla hakikati elde etmeye çalışan insan bunu başaramaz.¹¹ Bu vesileyle Barth kilisenin ürettiği teolojik görüşlerin hakikatin kendisi olduğunu iddia ederek kilise tarafından ifade edilen dogmaların sadece kendi içsel eleştiri süzgecinden geçebileceğini, her hangi bir dış ölçüt ile değerlendirmeye tabi olmayacağını ileri sürer.¹² O, Hıristiyanlığın diğer dinler arasında bir din olarak kabul edilmesinin ve onun dünyadaki uygunluğunun diğerlerine göre ölçülmesinin yanlış bir tutum olduğunu iddia ederken İncil dışında hiçbir ölçü kabul etmez. Bu tarz çoğulcu ya da kapsayıcı düşünceleri Tanrı'nın hâkimiyetine insani bir saldırı olarak nitelendirir.¹³

Dışlayıcı olarak nitelenen tutumda ana özellik, kendi dini metin ve vahiy anlayışından yola çıkarak düşüncelerin temellendirilmesidir. Barth'ın düşünceleri de bu yönde şekillenmiştir. Fakat bu noktada kendisine yöneltilecek eleştiri de aynı paralelde gelişecektir. Dinlerin kendi kutsal metinlerine dayanarak kendilerinin doğru diğerlerinin batıl olduğu görüşünü haklı çıkaracak bir zeminin, dinlerin dışında bulunmadığını söyleyebiliriz. Mesela Kur'an'a dayanarak Hıristiyanlığın bazı inançlarının batıl olduğunu söyleyen bir Müslüman ile İncil'e dayanarak İslam dininin bazı inançlarının yanlış olduğunu iddia eden bir Hıristiyan arasındaki farkın felsefi olarak temellendirilemeyeceği aşikârdır. Her dindarın kendi kutsal kaynağı ile diğerini yargıladığını düşünürsek dinler arasında tercih yapmayı sağlayan evrensel temellerin olmadığı düşüncesinden hareketle Barth'ın görüşünün felsefi olarak çelişki barındırdığı söylenebilir.¹⁴

9 Karl Barth, *Church Dogmatics*, New York: Harper Torchbooks, 1962., s. 91.

10 Barth, "The Revelation of God as the Abolition of Religion", *Christianity and Other Religions*, ed. J. Hick, & B. Hebblethwaite, Oxford: Oneworld, 2001, s. 14.

11 Barth, *a.g.m.*, s. 10-11.

12 Barth, *Church Dogmatics*, s. 85., Hıristiyan kilisesine göre Hıristiyanlık Tanrı'nın kendi dinidir. Bu sebeple Hıristiyanlık bütün dinlerden üstündür. Bu düşünceden yola çıkan Barth'a göre misyonerlik yetkisine sahip tek din Hıristiyanlıktır.

13 Race, s. 14.

14 Dışlayıcı tutuma yöneltilen benzer eleştiriler için bkz. Adnan Aslan, Batı Perspektifinde Dini Çoğulculuk Me-

Görüldüğü üzere İsa'ya mutlaklık atfedip sadece Hıristiyanlık çerçevesinden hareketle ve İncil bakış açısıyla diğerlerini dışlamak kendi içinde tutarlı olsa da objektiflik bakımından eleştiri konusu yapılacaktır. Nitekim dini çoğulculuğu savunan Paul F. Knitter'e göre modern İncil eleştirileri, çoğulcu düşüncenin göreceli hakikat anlayışı doğrultusunda İncil'in mutlak hakikatler barındırmadığını ve Barth'ın inandığı anlamda bir kristolojinin makul olmadığını gösterir. Knitter, dışlayıcıların hakikat iddialarının göreceliliğiyle yüzleşmeleri gerektiğini belirttikten bu göreceliliğin evrensel bir görecelik olmayacağını vurgular. Yani her din yine kendisinin doğru olduğunu fark edecek ama tek doğru olduğu ya da mutlak hakikati içerdiği iddiasından vazgeçecektir. Böylece Hıristiyanlar diğer dinlerdeki evrensel hakikatin önemini inkâr etmeksizin yine İsa'nın belirleyici önemini ilan edebileceklerdir.¹⁵

Kendisini dışlayıcı pozisyonda gören Hendrik Kraemer, kendi tutumunu Barth'da olduğu gibi İncil'den yola çıkarak temellendirir. O, bu tavrını "Biblical Realizm" olarak nitelendirir.¹⁶ Buna göre İncil hakikatin tek kaynağı konumdadır. Dolayısıyla Kraemer'a göre Hıristiyanlık aşkın gerçekliğe şahitlik eden tek dindir. Diğer dinler siyasi, sosyal, kültürel olarak insani tüm nitelikleri kapsayan oluşumlar olsa da Hıristiyanlık hakikati bu dinlere öğretilmelidir.¹⁷ Fakat o, tek gerçek dinin Hıristiyanlık olduğu düşüncesi ışığında diğer dinlerden bir şeyler öğrenmek gayesi güden her türlü diyalogu reddeder. Ona göre çoğulcuların dinler arasındaki benzer niteliklerden yola çıkarak onları eşit olarak değerlendirmeleri yanlıştır. Çünkü dinler dogmalarıyla, pratik ve teorik boyutlarıyla, kültürel ve mistik unsurlarıyla birer bütündürler. Bu nedenle Kraemer birkaç benzerlik temeli üzerine kurulmuş çoğulcu görüşlerin geçersiz olduğunu iddia etmektedir.¹⁸

Hakikat noktasında Barth ile neredeyse tamamen mutabık olan Kraemer, kurtuluş konusunda onunla görünüşte farklı ama sonuç bakımından benzer görüşlere sahiptir. Neticede ikisi de düşüncelerini İncil'den yola çıkarak oluşturduklarını iddia etmektedir. Buna rağmen Kraemer, kurtuluş ve doğru inancı sağlayan tek dinin Hıristiyanlık olduğunu belirtmekle birlikte Barth'ın katı tutumunu da fazla abartılı olarak değerlendirir. O, dünya ölçeğinde iki grup insanın var olduğunu düşünür. İlk grupta, Tanrı'nın evrensel vahyini olduğu gibi kabul edip onun gerektirdiği ahlaki buyruklara uygun yaşayanlar diğerleri ise günahları nedeniyle sapık ve bozulmuş şekilde bu vahyin farkında olanlardır.¹⁹ Bu şu anlama gelmektedir ki,

selesi, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 1998, s. 150.

15 Paul F. Knitter, *No Other Name? A Critical Survey of Christian Attitudes Toward the World Religions*, New York: Maryknoll: Orbis Books, 1994, s. 93.

16 Leslie Newbigin, "The Christian Faith and the World Religions", *Christianity and Other Religion*, ed. J. Hick, & B. Hebblethwaite, Oxford: Oneworld, 2001, s. 109.

17 Hendrik Kraemer, *The Christian Message in a Non-Christian World*, London: Edinburgh House, 1938, s. 102-104.

18 Kraemer, s. 106-107.

19 Race, s. 18.

Tanrı ahlak kanunu ve tabiat düzeni ile insanlara bazı şeyleri bildirmektedir. Fakat bunun yanında dinin doğru bilgisini ve kurtuluşa erdirmenin anahtarı olan hususi vahyi bildirmiştir. Diğer türlü evrensel vahiy insanı kurtuluşa erdirecek tarzda değildir. Dolayısıyla diğer dinler batıl olmak durumundadırlar. Kraemer, kurtuluşun İsa Mesih'te ve onun tanrısal krallığında mümkün olduğunu ileri sürerken yegâne kurtuluş yolu olarak Hıristiyanlığı işaret etmektedir. Ona göre özel vahyi içeren Hıristiyanlık olmadan genel vahyi gerçek anlamda anlamak mümkün değildir.²⁰

Görülmektedir ki Kraemer için Tanrının kendisini Hıristiyan olmayan dinlerde ifşa edip etmediği sorusu önemlidir. O, varlığı ve ilahi hakikati anlama için farklı insani girişimlerin olabileceğini normal olarak karşılar. Bu girişimler felsefi veya dini alanda gerçekleşebilir. İsa Mesih'teki Tanrısal vahyin otoritesine bağlı olma Hıristiyanlık dışındaki dini hayatı küçümseme anlamına gelmemelidir. Yukarıda da belirtildiği gibi Tanrının ahlaki ilkelerle ve genel vahiyle bilinmesi de imkân dâhilindedir. Fakat insanoğlu günahkâr kimliğiyle var olan hakikat parçalarını yanlış yorumlamaktadır. Her ne kadar Hıristiyanlığa benzer unsurlar bulundursa da bu yanlış yorumlamadan sebep diğerlerinin yanlış olduğuna hükmedilmelidir. Buradan anlaşıldığı gibi Kraemer, Hıristiyan vahyi olmadan kurtuluşun mümkün olmadığını bu nedenle eşsiz hakikat olarak Tanrının İsa Mesih'te enkarne olduğu inancının kabul edilmesi gerektiğini ileri sürmektedir.²¹

Barth eleştirisinde karşılaştığımız durumun benzeri Kraemer eleştirisinde de karşımıza çıkar. Temel dışlayıcı mantığın diğerlerini değerlendirirken kendi bakış açısına sahip olduğundan bahsetmiştik. Kraemer'in, özellikle "Biblical realizm" nitelendirmesiyle dile getirdiği düşüncelerinde bu durum gayet açık şekilde görülmektedir. Doğal olarak bu anlayışa getirilecek en temel eleştiri kendi ölçütleriyle kendi eşsizliğini inşa eden her dışlayıcı düşüncenin çelişki barındıracağıdır. Mesela Aslan, Kraemer'in Hıristiyanlığın diğer dinlere göre özel bir yeri vardır düşüncesinin, Hıristiyanlığın özel hususiyetleri üzerine bina edilmiş bir düşünce olduğunu belirterek bu düşüncüyü eleştirmektedir. Bu tarz bir anlayış, diğer dinlerin de kendi özel hususiyetlerine bakarak, onlardan yola çıkarak kendilerinin eşsiz olduğunu iddia etmelerine imkân verir. Aslan, her dinin kendine göre belirli farklı özellikleri olduğunu kabul etmekle birlikte bu hususiyetlere dayanarak kendini diğerleri üzerinde üstün görmenin kriterini sormaktadır. İsa'nın Tanrı oğlu olduğu iddiası Hıristiyanlara göre kendi dinlerini üstünleştirmekte, Müslümanlara göre ise böyle bir iddia Hıristiyanlığın bir zaafı olmaktadır. Aslan, buradan yola çıkarak bir dinin kendi hususiyetlerine bakarak kendini üstün görmesinin yanlış bir kriterden yanlış bir sonuç çıkarmak olduğunu kastetmektedir.²²

Kendini kapsayıcı olarak niteleyen Gavin D'Costa, Kraemer'in düşüncelerine

20 Kraemer, s. 125.

21 Kraemer, s. 112-114.

22 Adnan Aslan, *Dini Çoğulculuk, Ateizm ve Geleneksel Ekol*, İstanbul: İsam Yayınları, 2010, s. 21-23.

Tanrı'nın evrensel sevgisi ilkesi gereğince karşı çıkmaktadır. Tanrısal merhamete ve sevgiye dikkat çeken D'Costa, ilahi sevginin Kutsal Ruh aracılığıyla bütün dinlerde var olduğunu düşünür. Şayet İsa Tanrı'nın tek vahyi ise ondan önce gelmiş, ondan sonra yaşamış ve onu bilmeyenlerin cezalandırılacağını iddia etmek evrensel sevgi ilkesiyle uyuşmamaktadır. Bu nedenle o, diğerleriyle diyalogun zorunluluğuna değinir. Diğerleriyle girilecek diyalogun ise dışlayıcı anlayışla gerçekleştirilemeyeceğini düşünür.²³ Görünen o ki, kapsayıcı tutumu savunanlar dışlayıcılara karşı eleştirilerinde kurtuluşun diğer dinler ya da dindarlar için imkânını tartışmaya açmışlardır.

Dışlayıcılığın önemli temsilcilerinden biri olarak görülen McGrath, öncelikle dışlayıcı mantığın diyalog ve çatışan hakikat konularında nasıl işlemesi gerektiği üzerinde durur. Diyalogun uzlaşmadan çok saygı çerçevesinde yürütülmesinin gerekliliğini ifade ederek, çoğulcuların iddia ettiğinin aksine her söylemin eşit olmayacağı noktasında ısrarcıdır. Ona göre diyalog sürecinde diğer din daha iyi anlaşılabilir, her hangi bir din mensubu diğerinin kendi inancından daha üstün ve daha mantıklı olduğunun farkına varabilecektir. McGrath, böylece dinden dönmelerin sağlanabileceğini düşünür.²⁴

McGrath, çoğulcuları eleştirirken onların bütün dinlerin aynı şey hakkında konuştuğunu iddia ettiklerini, bu düşüncenin Hıristiyan enkarnasyon ve teslis inançları ile çeliştiğini belirtir. Ayrıca o, dinler arasındaki farklara tarihsel yorum farklılıkları veya doktrinel farklılıklar olarak bakılabileceğini vurgular. İsa'nın çarmıhta ölüp ölmediği konusu Hıristiyan ve Müslümanlar arasında tarihsel bir ihtilaftır. Ruh göçünün olup olmadığı ise non-teist dinlerle çatışma barındırmaktadır. McGrath, bu ihtilafların çatışan hakikat iddiaları olarak açık bir şekilde nitelendirilebileceğini ileri sürerek, çoğulcu anlayışın temsilcilerinden Cantwell Smith'in çatışan hakikat iddialarını kabul etmemesine gönderme yapmaktadır.²⁵ Ona göre dinler arası çatışmayı inkâr etmek bir anlam ifade etmez. Çünkü Müslümanlara göre Hıristiyanlığın, Hıristiyanlara göre de İslam dininin yanlış olduğu açıktır. O, İsa'nın çarmıha gerilmesi ve ölüp ölmediği noktasında Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki uzlaşmazlığı çatışan hakikat iddialarını ifade ederken sıklıkla kullanır. Kur'an'ın ve İncil'in bu konudaki ifadelerinin aynı anda doğru olamayacağına dikkat çeken McGrath, dinler arasındaki uzlaşmazlığın inkâr edilemeyeceğini,

23 Gavin D'Costa, "Christ, the Trinity and Religious Plurality", *Christian Uniqueness Reconsidered: The Myth of a Pluralistic Theology of Religions*, ed. G. D'Costa, New York: Maryknoll: Orbis Books, 1990, s. 20.

24 Verdiği örnekte bir Müslümanın Hıristiyanlığı daha iyi tanıdığında kendi inancının Hıristiyanlıktan daha az etkili ve daha az anlamlı olduğunu göreceğini ve Hıristiyanlığı kabul edeceğini belirtir. Alister E. McGrath, "A Particularist View: A Post-Enlightenment Approach", *Four Views on Salvation in a Pluralistic World*, eds. D. L. Okholm, & T. R. Phillips, Michigan: Zondervan Publishing House, 1996, s. 159.

25 Smith, çatışan iddialarının ya aziz kimselerin ifadeleri ya da teologların yorumlarından ibaret olduğunu, dini hayatın özünde her hangi bir çatışan hakikat iddiası bulunmadığını belirtir. Ayrıntılı açıklama için bkz. W. Cantwell Smith, "Conflicting Truth-Claims: A Rejoinder", *Truth and Dialogue*, ed. J. Hick, London: Sheldon Press, 1974, s. 158 vd.

çoğulculuğun Hıristiyanlığın temel doktrinlerine indirgemeci şekilde yaklaştığını böylece Tanrı'nın kendisini ifşa ettiği gerçeğinin ve İsa Mesih'in merkezi konumunun zarar gördüğünü ileri sürer.²⁶ Bu eleştiriye karşı Hick, McGrath'ın dini çoğulculuğu eleştirirken sürekli onların bütün dinleri eşit saydığı ve dinlerin aynı şeyleri söyledikleri iddiası üzerinden eleştirilerini oluşturduğunu savunmaktadır. Fakat Hick aslında hiçbir çoğulcunun bu şekilde bir iddia öne sürmediğini belirtmektedir.²⁷

Kurtuluş açısından Hıristiyanlığın diğer dinler arasındaki yerini ifade etmek isteyen McGrath birçok farklı kurtuluş anlayışı içerisinde Hıristiyan kurtuluş anlayışının değişmez niteliğine dikkat çeker. O, Hıristiyan kurtuluş anlayışının enkarnasyon inancı üzerine temellendiğini belirtir. Buna göre kurtuluşun tek yolu İsa Mesih'tir. McGrath'ın kurtarıcı olarak nitelendirilebilecek tek şahsiyetin İsa Mesih olduğu noktasında şüphesi yoktur. Ve hiçbir Hıristiyanın bu konuda tereddüt içerisinde olmadığını kaydeder.²⁸ Bu nedenle çoğulcuların iddia ettiği gibi bu düşüncenin sadece kilise içerisinde bağlayıcı olmayacağını çünkü İncil'in İsa Mesih'i evrensel kurtarıcı figür olarak takdim ettiğini ileri sürer.²⁹

Kurtuluş konusunun her dinde farklı işlendiğini belirten McGrath, kurtuluş kavramının her dinde farklı anlamlara geldiğinin de altını çizmektedir.³⁰ Çünkü Hıristiyanlık, Hıristiyanlığın anladığı anlamda kurtuluştan bahseden tek dindir. Her dinin kurtuluştan ne kastettiğini iyice anlamadan bu konuda karar vermek anlamsız olacaktır. Açıkçası McGrath, diğer dinlerde de kurtuluş fikrinin olduğunu kabul eder fakat Hıristiyanlıktaki kurtuluş fikrinin eşsiz olduğunu söyler. Bunun temeli olarak da İsa'nın yaşamı, ölümü ve yeniden dirilişi gösterir.³¹ Çünkü o, Hıristiyan ahlak ilkelerinin enkarnasyon doktrininden neşet ettiğini ileri sürerek Hıristiyan ahlakının insani mükemmelliği yansıttığı sonucuna ulaşmaktadır. Tanrı insan şeklinde tezahür ederek mükemmel ahlak ilkelerini insanlığa vahyetmiştir.³² İsa Mesih'in ahlaki üstünlüğünün Hıristiyanlara ahlaki olarak farklı yansımaları olur. Mesela yeniden diriliş Hıristiyanlara zorluklarla yüz yüze gelme cesareti verdiği gibi enkarnasyon alçakgönüllülük kazandırır.³³

26 McGrath, A. E., "The Christian Church's Response to Pluralism", *JETS*, Vol. 4, N. 35, 1992, s. 487., McGrath, "A Particularist View: A Post-Enlightenment Approach", s. 160-161, 174.

27 John Hick, "A Particularist View: A Post-Enlightenment Approach (Response)", eds. D. L. Okholm, & T. R. Phillips içinde, *Four Views on Salvation in a Pluralistic World*, Michigan: Zondervan Publishing House, 1996, s. 181., Dini çoğulculuğun en önemli temsilcilerinden olan Hick Smith'in aksine çatışan hakikat iddialarını kabul etmekle birlikte bu iddiaları üçe ayırmaktadır. Bunlar tarihsel, tarih üstü ve mutlak gerçeklikle ilgili hakikat iddialarıdır. Hick'in kendi çoğulcu hipotezi karşısında engel teşkil edecek bu iddiaları çözüm denemesi için bkz. John Hick, *An Interpretation of Religion: Human Responses to the Transcendent*, London: Macmillian Academic and Professional LTD., 1991, s. 364-374.

28 McGrath, *a.g.m.*, s. 163.

29 McGrath, *a.g.m.*, s. 170.

30 McGrath, *a.g.m.*, s. 165-166.

31 Mustafa Köylü, "Dinsel Dışlayıcılık", *İslam ve Öteki*, ed. Cafer Sadık Yaran, Kaknüs Yayınları, 2001, s. 39.

32 A. E. McGrath, "In What Way Can Jesus be a Example for Christians?", *JETS*, Vol. 3, N. 34, 1991, s. 296.

33 McGrath, *a.g.m.*, s. 291.

Neticede McGrath kurtuluş konusunda beş madde ileri sürmektedir:

1. Hıristiyanlık belirli bir kurtuluş anlayışına sahiptir. Bu kurtuluş anlayışı Tanrı tasavvuru gibi kesin ve belirlenmiştir. Tanrı kavramını belirsiz ve genel anlamda her din için kullanmak nasıl meşru değil ise kurtuluş kavramını da her dinde aynı şekilde kullanmak meşru değildir. Yani bütün dinleri kapsayan bir kurtuluş anlayışı öne sürmek mümkün değildir.

2. Hıristiyanlık, terimin Hıristiyanlık anlamında kurtuluşu öneren tek dindir. Kurtuluş kavramını, Hıristiyanlık geleneği ve İncil’de ifade edilen şekilden bağımsız olarak Hıristiyanlık için kullanmak, kurtuluş terimini anlamsızlaştırır.

3. Hıristiyan kiliseleri bu kurtuluş anlayışını tüm dünyaya ilan etmektedir.

4. İncil’in mesajına cevap veren herkes, kurumsal anlamda olmasa da kilisenin üyesi olur.

5. Fiili olarak Hıristiyan olmasa da, bir kimse kurtuluş düşüncesini Hıristiyan anlamda kabul ederse, kilisenin üyesi olur. Böylece “Kilise dışında kurtuluş yoktur” dogmasının açıklaması yapılmış olmaktadır.³⁴

Hıristiyan dışlayıcılığı olarak nitelendirilen düşüncenin kendi mantıksal örgüsü içinde kurtuluş tasavvuruna baktığımızda dışlayıcılar tarafından doğal görünen bu açıklamalar Hıristiyan kapsayıcı ve çoğulcu düşünürler tarafından pekâlâ kabul görmeyecektir. Özellikle Tanrı’nın evrensel merhamet ilkesiyle dışlayıcılığın çelişkili olduğu öne sürülecektir. Mesela Knitter, Hıristiyan dışlayıcılığını eleştirirken kurtuluşun sadece İsa aracılığıyla olduğu düşüncesini kabul etmemektedir. Bu nedenle mutlak ve nihai norm olarak İsa’nın kurtuluş için şart konulmasını eleştirmektedir. Dışlayıcı anlayışta İsa’nın tüm dinlerin ve tüm normların üstünde görülmesi ve ayrıca kurtuluşun kurucu değil, bağlayıcı vesilesi olduğunun kabul edilmesinin eksik düşünce olduğunu savunmaktadır. Böylece o, modern dinler tarihçilerinin ve Hıristiyan teologlarının diğer dinlerdeki benzer ibadet ve inanç unsurlarını gördüklerini belirterek kurtuluşu sadece İsa’ya bağlamanın yanlışlığına dikkat çekmektedir.³⁵

2. Dini Kapsayıcılık: Hakikat Ve Kurtuluşun Sınırlarını Genişletme

Dini kapsayıcılık, diğer dinleri bir yandan kabul edip bir yandan reddetmektedir. Bu durum, diğer dinlerin manevi boyut ve derinlik kabul edilmekle birlikte bu dinlerin kendi başlarına kurtuluş için yeterli olmadığı şeklinde özetlenebilir. Mesela Hıristiyan kapsayıcılığında diğer dini hakikatlerin İsa Mesih’in hakikati tarafından kapsandığı düşünülmektedir. Bu tutumdaki temel amaç Hıristiyan imanı ve diğer dinlerdeki dini düşünce arasındaki çizgileri yani bu dinlerin Hıristiyanlı-

34 McGrath, “A Particularist View: A Post-Enlightenment Approach”, s. 175.

35 Knitter, *No Other Name? A Critical Survey of Christian Attitudes Toward the World Religions*, s. 142.

ğa daha doğrusu kurtuluş planına ne kadar yakın olduklarını belirlemektedir. Bu amacın gerekçesi ise Tanrısal lûtfun her dinde işleve sahip olduğu fakat yegâne hakikat ve kurtuluşun İsa'da gerçekleştiği düşüncesidir.³⁶

Hıristiyan kapsayıcılığında en temel figür Karl Rahner'dir. Rahner, II. Vatikan Konsili'nin meydana gelmesinde etkili olan birisi olarak 1961 yılında "*Christianity and non-Christian Religions*"³⁷ adlı makalesine atıfla Katolik kapsayıcılığının öncüsü olarak kabul edilir. Rahner bu makalede 4 tez öne sürmüştür. Bunlardan ilkinde Hıristiyan mutlaklığının, Tanrının İsa Mesih'teki enkarnasyonu olayının eşsizliği üzerine temellendirildiğini belirtir. İkinci olarak ise ona göre Hıristiyan olmayan dinler her ne kadar yanlışta da olsalar Tanrı'nın rahmeti bu dinleri (din mensuplarını kastetmektedir) kapsayacaktır. Çünkü bunu İncil söyler. İncil'de Tanrısal rahmetin bütün insanlık için olduğu belirtilmektedir. Üçüncü olarak ise Rahner diğer din mensuplarını "isimsiz Hıristiyan" olarak nitelendirmeyi uygun görür. Onlar imanlarını korudukları sürece Hıristiyanlık için kendilerini hazır tutacak ve kurtuluştan pay almakta hak kazanacaklardır. Bu nedenle onlara günahkâr olarak bakmamak uygun olan davranıştır. Son olarak ise Hıristiyan olmayan bu dinlerin Hıristiyanlık için hazırlık aşaması olarak değerlendirilmeleri gerekmektedir.³⁸

Rahner günümüz dünyasının en temel sorununun farklı dinlerin hakikat ve kurtuluş açısından nasıl ele alınacağı olduğunu düşünür. Bu sorunu dile getirmekle birlikte dini çoğulculuğun dinlerin geleceği açısından tehlike arz ettiğini vurgular. Rahner, Hıristiyanlığın eşsizliğinden ve mükemmelliğinden taviz vermeden düşüncelerini açıklamaya dikkat eder. Ona göre Hıristiyanlığın seviyesine ulaşabilecek hiçbir din yoktur. Hıristiyanlık kesin hakikate sahip tek dindir.³⁹ Çünkü o, Hıristiyanlığın kesin ve tartışmasız şekilde mutlak hakikate sahip olan ve tüm insanlığa yönelik bir din olduğuna inanmaktadır. Dışlayıcılarda olduğu gibi onun için de Hıristiyanlık Tanrı'nın kendisini İsa'nın bedeninde açığa vurduğu tek dindir. Bu nedenle de diğer dinlerin Hıristiyanlığı tüm insanlık için doğru olarak kabul etmelerinde sakınca yoktur.⁴⁰

Bu noktada onun hakikat görüşü ile kurtuluş anlayışı arasındaki yüzeysel kopukluğa dikkat çekmek gerekmektedir. Hakikat problemi söz konusu olunca kanaatimizce onun söylemlerinin dışlayıcı anlayıştan pek farkı yoktur. Kurtuluş konusunda ise o diğer dinlerin meşruluğunu sağlamaya çalışmaktadır. Fakat geldiği son merhale dışlayıcı bir ilke sunmaktan başka bir şey değildir. Bu yorumda

36 Race, s. 38.

37 Karl Rahner, "Christianity and the Non-Christian Religions", ed. J. Hick, & B. Hebblethwaite, *Christianity and Other Religions* içinde, Oxford: Oneworld Publications, 2001., Rahner'in bu teoriyi savunduğu diğer yazıları için bkz. Anonymous Christians, *Theological Investigations*, Vol. VI, 390-398., Anonymous Christianity and Missionary Task of the Church, *Theological Investigations*, 1974, Vol. XII. 161-178., Jesus Christ and non-Christian Religions, *Theological Investigations*, 1981, XVII.39-50.

38 Rahner, s. 19-39.

39 Rahner, s. 21-23.

40 Rahner, s. 23.

bulunmamdaki temel sebep onun İncil'in tarih sahnesine çıkıncaya kadar, Yahudiliği bir nebze olsun hariç tutarak diğer dinlerin Tanrı'nın bilgisini içeren öğeler taşımadığını düşünmesidir. Ona göre bu dinler asli günah sebebiyle sapkın inançlara yönelmiştir. O, İncil'in Tanrı'nın kurduğu kilise tarafından ifade edilen doğrunun ve yanlışın temel normlarını içerdiği görüşünün şüphe içermediğini düşünmektedir.⁴¹

Rahner, Yeni Ahit ışığında Eski Ahitte bozulmanın, sapıklıkların ve çürümenin olduğunun rahatlıkla görülebileceğini iddia eder. Hatta Eski Ahit'in Yeni Ahit ile tamamlanıp tekâmüle erdirildiğini de savunur.⁴² Bu noktada Aslan, Rahner'in bu iddialarıyla kendisiyle çeliştiğini iddia etmektedir. Ona göre böyle bir iddia Müslümanlara da aynı yöntemi kullanma hakkı verir. Bir Müslüman Kur'an'a dayanarak Hıristiyanlıktaki bazı unsurların bozulduğunu iddia edebilir. Aynı zamanda Yeni Ahit'in Kur'an ile tamamlandığını vahyin nihayete erdiğini söyleyebilir. Buradan yola çıkarak Aslan, Rahner'in kendi fikrinin bir müslümanınkinden daha efdâl olduğunu kanıtlaması gerektiğini öne sürer. Rahner, Hıristiyanlığın çok özel ve yegâne din olduğunu diğer dinlerle eşit mesafede görülemeyeceğini belirtmekteydi. Aslan, İsa'nın Tanrı'nın oğlu olarak kabul edilmesi, kutsal enkarnasyon ve kefarete gibi doktrinlerden yola çıkarak üstünlük iddialarında bulunmanın makul olmadığını çünkü diğer dini geleneklerdeki de kendi hususiyetlerini ön plana çıkarıp benzer iddialarda kolayca bulunabileceklerini savunmaktadır.⁴³

Tanrı'nın İsa'nın bedenine enkarne olmasını onun evrensel kurtarıcı iradesine bağlayan Rahner, İsa'nın kurtuluşun kendisi olduğunu kabul eder. Bu noktada o, diğer dinlerin kurtuluş yolu olarak kabul edilme ihtimallerinin çok düşük olacağını belirtir. Diğer dinlerin bu ihtimali taşıması İsa Mesih'in isteğine bağlıdır. Hıristiyanlık öncesi dönemlerdeki dinlerin varlığını inkâr etmeyen Rahner, Hıristiyanlık sonrası bu dinlerin kurtarıcı nitelikte olma ihtimalinin imkânsıza yakın olduğunu iddia eder.⁴⁴ Görüldüğü gibi Rahner'in ısrarla vurguladığı nokta nihai kurtuluşun İsa aracılığıyla olacaktır. Resmi olarak ona bağlı olmayan diğer din mensupları farkında olmasalar da İsa'nın kurtuluş planı içerisinde değerlendirilmelidir. Fakat Rahner, bu durumun "isimsiz Hıristiyan" olan bir kimsenin resmi Hıristiyan olmasına gerek kalmayıp Hıristiyan öğreti ve ibadetinin yerine getirilmesinin gereksiz olduğu düşüncesine yol açmaması hususunda uyarıda bulunur. O, misyonerlik faaliyetlerinin bu paralelde yürütülmesi taraftarıdır. Diğer dinlerin Hıristiyanlığa ulaştıran öncü kuvvet olduğunu savunan Rahner bu nedenle diğer dinlerin kurtuluşa ulaşmada birer basamak olduğunun unutulmaması gerektiğini belirterek misyonerliğin vazgeçilmezliğine işaret etmektedir.⁴⁵

41 Rahner, s. 26.

42 Rahner, s. 31.

43 Aslan, *Dini Çoğulculuk, Ateizm ve Geleneksel Ekol*, s. 26.

44 Rahner, s. 32-34.

45 Rahner, s. 36.

Hick, kapsayıcılığın üç farklı şekilde anlaşılabilceği düşüncesiyle Rahner'in kapsayıcılığının aslında dışlayıcılık olduğunu iddia eder. Ona göre kapsayıcılık türlerinin ilki, kilisenin kendisi dışında olup da onun mesajını hiç duymayan insanların kurtuluşa erişebileceklerini kabul eder. Karl Rahner'in kapsayıcılığı da bu anlayışın bir ürünü olarak alınabilir. İkincisi, İsa ile ölümden sonra karşılaşmakla birlikte insanların kurtuluşa erebilecekleri görüşüdür. Bu görüşe göre milyonlarca insan İslam dininin güçlü baskısı altında İncilin etkisinden uzakta kalmaktadır. Bu nedenle de Hıristiyanlığı kabul edememektedirler. Ölüm sonrası bu kabul gerçekleştiğinde kurtuluş onlar için imkân dâhilinde olacaktır. Bahsedilen iki kapsayıcılık türünde diğer dinler hesaba katılmamakta, bu dinlerin mensuplarının şahsi kurtuluşu önerilmektedir. Üçüncü çeşit kapsayıcılık anlayışı sadece Hıristiyan olmayan bireyleri değil diğer dinleri de hesaba katmaktadır. Bu anlayışa göre ilahi logos ya da kutsal ruh diğer dinlerin içerisinde de iş görmektedir. Kurtuluş bu şekilde diğer dinlerde de mümkün olmuş olmaktadır. Hick bu anlayışı da emperyalist bakış açısına sahip olmakla suçlamaktadır.⁴⁶

Hick, üçüncü tür kapsayıcılığın çoğulculuğa çok yakın olduğunu düşünmektedir. Ona göre emperyalist bakış açısını kaldırdığımızda ve üstünlük iddialarını kenara koyduğumuzda kendi çoğulcu hipotezine ulaşmış olmaktadır.⁴⁷ Fakat isimsiz Hıristiyan ve eskatolojik kapsayıcılık türlerinin dışlayıcılıkla güçlü bir bağlantısı olduğunu iddia ederek bu kapsayıcılık türlerinde İsa'nın ya da kilisenin üstünlüğünün devam ettirildiğini söylemektedir. Böylece Hick, Rahner'in kapsayıcılığının dışlayıcı anlayışa doğru kaydığını belirtir. Çünkü nihai olarak kurtuluşu İsa'da görmek dışlayıcı söylemin ta kendisidir. Ona göre bu anlayışın kurtuluşun yegâne yolunun kilise olduğunu iddia eden anlayıştan pek farkı yoktur.⁴⁸ Ayrıca Hick, isimsiz Hıristiyan nitelendirmesinin Hıristiyan olmayanlarca hakaret olarak algılanabileceğini belirterek Rahner'i eleştirmektedir. Bu eleştirinin temelinde dinlerarası diyalog yer almaktadır. Hick, Rahner'in anlayışının dinlerarası barış ve diyalogu engelleyebileceğini savunmaktadır. Ayrıca ona göre bu yaklaşım keyfi yorumlara yol açacaktır. Bir Müslüman diğer din mensuplarını "isimsiz Müslüman" olarak nitelendireceği gibi diğer dinler açısından da durum farklı olmayacaktır.⁴⁹

Dışlayıcılığın savunucularından biri olan Newbigın, Rahner'in kurtuluşun bireysel iman sayesinde olduğu söyleminin İncilde belirtilen ilkeye ters düştüğünü iddia etmektedir. Çünkü İncilde kurtuluşun İsa Mesihin varlığını kabulden geçtiği vurgulanmaktadır. Bu nedenle Newbigın İncili reddeden her bireyin ve dinin kurtuluş planında yer almayacağını ileri sürmektedir. İncili reddedenlerin isimsiz Hıristiyan olarak nitelendirilmeleri de ciddi bir paradokstur.⁵⁰

46 Hick, John Hick, *Dialogues in the Philosophy of Religion*, New York: Palgrave Macmillan, 2001, s. 182 vd.

47 Hick, *Dialogues in the Philosophy of Religion*, s. 188.

48 Hick, John Hick, *God and Universe of Faith*, Oxford: Oneworld Publications Ltd., 1993, s. 127.

49 Hick, *Dialogues in the Philosophy of Religion*, s. 184.

50 Newbigın, s. 104.

Bu eleştirilere katkı mahiyetinde bu teoriye farklı sorular yöneltilebilir. Kimin isimsiz Hıristiyan sayılıp sayılamayacağına muhal olduğundan hareketle, hangi dinin mensuplarına bu yakıştırma yapılacağı ve sadece İsa'ya inananların mı isimsiz Hıristiyan sayılacağı ya da güzel bir ahlaka sahip olmanın mı isimsiz Hıristiyan olarak nitelendirilmeye yeteceği bu sorulardan bazılarıdır. Ayrıca Neden bir Budistin isimsiz Hıristiyan olduğu kabul ediliyor da bir Hıristiyanın "isimsiz Budist" olduğu kabul edilmiyor? gibi sorular Rahner kapsayıcılığında hala çözüme kavuşturulamamış sorulardır. Bu belirsizlikten ayrı olarak Hick'in eleştirilerinin haklılığını teslim etmemiz gerekir. Çünkü bu kapsayıcı anlayışa göre Hıristiyan olmayanlar İsa'yı duyduktan sonra Hıristiyanlığa girmelidir ve Hıristiyanlık dışındaki dinler İncil için bir hazırlık dönemi gibidir. Neticede Rahner, her ne kadar diğer din mensuplarının kurtuluşa erdirebileceğini kabul etse de diğer dinlerin varlığını sınırlandırmaktadır. Diğer dinler Hıristiyanlık ortaya çıkana kadar meşrudur. Bir anlamda Hıristiyanlığın çıkmasına zemin hazırlayıcı olmuş ve işlevleri son bulmuştur.

Rahner'in görüşlerinde Tanrının evrensel kurtuluş planında İsa'ya bağlılığın zorunlu olması diğer din mensuplarının Hıristiyan olmasını gerektirmektedir. Bu kapsayıcı teoride İsa sadece Hıristiyanlar için değil diğer din mensupları için de kurtarıcı olarak kabul edilmektedir. Fakat bu teori Hıristiyanlığın mutlak vahye sahip olduğu ve diğer dinlerin onunla eşit hakikati barındırmadığı gerçeğini inkâr etmemektedir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta Rahner'in diğerlerinin kurtuluşunu mümkün görürken Hıristiyan inancının mutlaklığını dışlamadığıdır. Çünkü o, diğerlerinin kurtuluşunu nihai planda İsa Mesih'e bağlamaktadır. Diğer din mensuplarına isimsiz Hıristiyan demenin temeli burada yatmaktadır. Bu dinler İsa'yı kabule ya da esas din olan Hıristiyanlığa hazırlayıcı dinlerdir. Bu teorisiyle kapsayıcı olarak görülen Rahner, son aşamada kurtuluşun İsa'ya bağlı olduğunu düşünerek dışlayıcı bir görüntü çizmiştir.

Kapsayıcı görüşler öne süren diğer bir düşünür olan Hans Küng, dini çeşitlilik olgusuna farklı bir anlayış getirmiştir. Rahner'in isimsiz Hıristiyan teorisini reddeden Küng'ün yeni bakış açısında iki kavram önemli yer tutmaktadır. Bunlardan biri "ordinary" diğeri ise "extraordinary" kavramlarıdır. Birinci kavram sıradanlığı belirtirken ikincisi mükemmelliği ifade etmektedir. Ona göre Hıristiyanlık dışındaki tüm dinler sıradan kategorisine Hıristiyanlık ise mükemmel kategorisine girer.⁵¹ Bu iki kavram onun genel vahiy özel vahiy ayırımına dayanmaktadır. Çünkü ona göre Tanrı genel olarak tüm insanlara kendisini bildirmekle birlikte özel olarak İsa Mesih'te tezahür etmiştir. Bu nedenle Küng'e göre Hıristiyanlık Tanrı'nın mükemmel vahiyine sahiptir.⁵²

51 Hick, *God and Universe of Faith*, s. 126.

52 Knitter, *No Other Name? A Critical Survey of Christian Attitudes Toward the World Religions*, s. 134.

Bu kavramsal ayrıma rağmen Küng, Hıristiyanlığın kendi bakış açısını değiştirmesi gerektiğini düşünür. Bu vesileyle keskin dışlayıcı anlayıştan sonra Kilisenin daha ılımlı görüşlere yöneldiğini ve bunun pratik sonuçlara yol açtığını ifade eder. O, Hıristiyanların kendi inançlarının üstünlüğünden vazgeçmeden diğer dinlerin doğruluklarını kabul etmeye yarayan bir teolojik yolun olup olmadığını sorgular.⁵³ Aynı anda hem doğrunun hem de yanlışın yaşanabileceğini ifade eden Küng, dinlerin içerisindeki her şeyin tam olarak doğru olmadığını ima eder. O, dinin her unsurunun aynı doğruluğu eşit derecede taşıyamayacağı iddiası ile dinlere farklı bir doğruluk anlayışıyla yaklaşır. Bu onun için bir dinin ahlaki öğretilerinde, imanında veya ritüellerinde yanlışların olabileceğine işaret eder.⁵⁴

Küng doğru veya yanlış din tartışmasını, iyi veya kötü din nedir tartışmasına dönüştürmektedir. Ona göre doğru ya da yanlış din, iyiye veya kötüye sebep olduğu ölçüde doğru veya yanlış olacaktır. O, bir anlamda dini doğruluğu ahlaki pratiğin doğruluğuna indirgemektedir. Çünkü ona göre doğru Budist ya da Hıristiyan iyi, kötü Budist ve Hıristiyan kötü eylemleri yapar. Dini gelenekler içerisinde de benzer eylemler var olagelmıştır. Dinlerin doğruluklarının teminatı olacak iyinin ne olduğu meselesine gelince Küng, bu iyinin insanın insanlığına katkı yapacak her şey olduğu görüşünü ileri sürer. Bu paralelde bir dinin öğretileri, ritüelleri, ahlaki pratikleri insanın erdemine, varlığına anlam kattığı ölçüde o din doğru bir din olarak kabul edilecektir.⁵⁵

Bu düşüncelere ilk bakışta dini çoğulculuğu savunan birisinin görüşleri gibi anlaşılabilir. Fakat Küng'ün genel tutumuna bakıldığında çoğulcu olamayacağı ama dışlayıcılıktan diğer kapsayıcılara nazaran biraz daha fazla uzaklaştığı yorumu yapılabilir. Teorideki bu düşüncelere rağmen Küng için en doğru din Hıristiyanlıktır. Diğer dinler Hıristiyanlıkla çelişmediği ve onun öğretilerine katkı sağladığı ölçüde doğru sayılabilir. Kısaca Küng Hıristiyanlığın en doğru din olduğunu diğer dinlerin ise bazı yönlerden doğru olabileceklerini savunarak kapsayıcı bir anlayış geliştirmiştir.⁵⁶

Yukarıda da belirtildiği gibi Küng'ün kapsayıcı yorumu, ilk bakışta kendini kapsayıcı olarak nitelendiren diğer teologlara nazaran daha ılımlı görünür. Bu ılımlı tavır özellikle *Christianity and World Religions: Path of Dialogue İslam, Hinduizm and Budhism*⁵⁷ adlı eserindeki diyalog hakkındaki düşüncelerinde bariz şekilde görülmektedir. Mesela Küng, Hıristiyanlık ve İslam'ın birçok ortak noktaları ve uzun tarihi birliktelikleri olması sebebiyle, diyalog içerisinde olmaları gerek-

53 Hans Küng, "Is There One True Religion? An Essay in Establishing Ecumenical Criteria", eds. J. Hick & B. Hebblethwaite, *Christianity and Other Religions* içinde, Oxford: Oneworld Publication, 2001, s. 118.

54 Küng, *a.g.m.*, s. 127-128.

55 Küng, *a.g.m.*, s. 129-134.

56 Küng, *a.g.m.*, s. 138 vd.

57 Küng, H., *Christianity and World Religions: Path of Dialogue İslam, Hinduizm and Budhism*, New York: Maryknoll: Orbis Books, 1993.

tiğini belirtmektedir. Küng, Hıristiyanların Müslümanlarla sağlam bir diyaloga girmelerinin tek yolunun Hz. Muhammed'i peygamber olarak kabul etmek olduğunu ifade etmektedir. Ona göre Muhammed insanları tek Tanrı'ya yöneltmiş olan bir peygamberdir.⁵⁸ Müslümanlarla girilecek diyalogda İsa'nın Mesih olarak kabul edilmesi yanında Muhammed'in de peygamber olarak kabul edilmesi gerektiğini söyleyen Küng, Muhammed'in asla reddedilemez bir figür olduğunun altını çizmektedir.⁵⁹

Dışlayıcılığı eleştiren açıklamalarına rağmen Hick, Küng'ün bu yaklaşımının dışlayıcı anlayıştan hiçte farklı olmadığını, diğer inançların hakikat barındırdığı ve hala arayışta oldukları düşüncesini içerdiğini belirtir. Hick, diğer dinlerin arayış içerisinde olduğunu ve Yeni Ahit ile karşılaşacakları günün İsa Mesihle tanışma günleri olacakları düşüncelerini içeren bu anlayışın Kliseyi merkeze alan dışlayıcı anlayıştan farklı olmadığını kanaatindedir.⁶⁰

Küng'ün kurtuluş konusundaki görüşlerine baktığımızda Hick'in eleştirilerinin de haklı olduğunu fark etmek kolaylaşacaktır. "Ordinary-extraordinary" kavramlarla yaptığı tasnifte Küng Hıristiyanlığın kurtuluş mükemmel vasıtası olduğunu, diğer dinlerin ise sıradan kurtuluş yolları olduğunu ileri sürmektedir. Çünkü daha önce görüldü ki; ona göre dünya dinleri Tanrı gerçeği ile ne çeşit ilişki içerisinde olursa olsunlar delalet içerisindedirler. Bu nedenle o, Hıristiyanlığın olağanüstü kurtuluş yolu olduğunu diğerlerinin ise olağan kurtuluş yolları olduğunu iddia etmektedir. Diğer dinlerin kurtuluş imkânı taşıması da İsa hakikatini ne kadar yansıttıklarına bağlıdır.⁶¹ Bu düşünce yukarıda belirtildiği gibi, İsa'nın kendisini feda etmesine dayanmaktadır. Yani tüm dünyayı günahlardan temizleyecek İsa

58 Küng, *a.g.e.*, s. 129.

59 Küng, *a.g.e.*, s. 25., Küng önce Hz. Muhammedi peygamber olarak kabul ediyorsa Kur'an'da Tanrı kelamı olarak kabul etmeliyiz demektedir fakat daha sonra Kur'an'ın da İncil gibi değerlendirilip tarihsel süreç içerisinde insani unsurları da içine alan bir kitap olarak kabul edilmesi gerektiğini yani tamamen tanrı kelamı olmadığını ifade etmektedir. Ona göre Müslümanların, Hıristiyanların ve Yahudilerin Tanrısı ve sıfatlarında benzerlikler vardır. Fakat Kur'an'da çizilen İsa portresi tek taraflı ve eksiktir. Müslüman ilim adamları ilk kaynaklara inip oradan doğru bilgileri edinmelidirler. Küng, İslam ile Hıristiyanlık arasındaki temel teolojik farklılığın teslis ve hulul konularında olduğunu söyler. Bu konu ona göre Müslüman ilim adamlarınca yanlış yorumlanmıştır. Hıristiyanlıktaki tanrı üç tanrı değil tek bir tanrıdır fakat üç boyutludur. Ona göre ilk dönem kaynaklarına inerek, insanlığıyla yaşayan acı çeken bir Tanrı düşüncesi kabul edilebilir. Aynı zamanda İslam hukuku yumuşatılabilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Köylü, M., *Dinler Arası Diyalog*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2007, s. 38-41., Hz. Muhammed'in Hıristiyanlar tarafından peygamber olarak kabul edilmesi gerektiğini belirten ve dinler arası diyalog için bunun bir gereklilik olduğuna inananların yanında, onun Hıristiyanlarca peygamber olarak tanınmaması gerektiğini ifade eden Hıristiyan ilim adamları olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Mesela J. Jomier Hz. Muhammed'in peygamber olarak kabul edilemeyeceğini söylemektedir. Jomier'e göre Muhammed'i peygamber olarak kabul etmek onun söylediklerine itaat anlamına geleceği için Hıristiyanların için böyle bir şeyin söz konusu olamayacağını iddia etmektedir. Diğer bir örnek de Hendrik Vroom verilebilir. O, Hıristiyanların Hz. Muhammed'i peygamber olarak nitelendiremeyeceğini ifade etmektedir. İki düşünürün bu konuda düşünceleri hakkındaki geniş malumat için bkz. J. Jomier, *How to Understand Islam*, London: SCM Press, 1989; Hendrik Vroom, *No Other Gods: Christian Belief in Dialogue with Buddhism, Hinduism and Islam*, Grand Rapids: Eerdmans, Michigan, 1996.

60 Hick, *God and Universe of Faith*, s. 128.

61 Köylü, *Dinler Arası Diyalog*, s. 35.

hakikatini kabul etmeyen ve yaymayan her din kurtuluş imkânına sahip olmaktan uzaklaşacaktır.

Küng'ün bu teorisi ile Rahner'in teorisi arasında benzerlik kuracak olursak, iki teoride de diğer dinler için belirleyici olarak İsa'nın kabul edildiğini görmekteyiz. Bu nedenle Küng, İsa Mesih'in belirleyici olduğu düşüncesiyle Rahner'in düştüğü duruma düşmektedir. Çünkü diğer dinleri kurtuluş yolu olarak görmekle birlikte, nihai kurtuluşun zorunlu nedeni olarak İsa'yı görmektedir. Kapsayıcı olarak yorumlanan Küng'ün bu görüşleri kanaatimce dışlayıcı olarak nitelenen tutuma daha yakındır. Buradaki kaygı misyonerlik faaliyetlerinin canlandırılma kaygısı ve güçlenen diğer dinlere daha şirin görünme kaygısı olabilir. Çünkü sürekli İsa hakikatinin öğretilmesi vurgulanmaktadır. Bu durumda şu soruların sorulması gerekecektir: İsa'ya inanan herkes kurtulacaktır. Fakat İsa'ya Tanrı olarak mı peygamber olarak mı inanacağız? Ayrıca kurtuluşu kiliseden alıp İsa'yı ölçü olarak koymak dışlayıcılık olmayacak mıdır? Neticede Rahner ve Küng, dışlayıcıların kiliseye mensup olmak ölçütünü İsa'yı kabul etmek ölçütü olarak değiştirerek kurtuluş çerçevesini genişlettiklerini düşünseler de hakikat ve kurtuluş için kesin bir ilke ortaya koymaları yönüyle dışlayıcı bir kimlik kazanmışlardır.

Kurtuluş dairesinin genişletilmesi gerektiğini savunan diğer bir düşünür Clark H. Pinnock, Rahner'in isimsiz Hıristiyan kavramını eleştirerek görüşlerini temellendirir. Buna göre diğer dinlerde aziz kimseler bulunsa da bunların, Rahner'in isimsiz Hıristiyan kavramıyla ifade edilemeyeceğini belirtir.⁶² Bununla birlikte o, Rahner ve diğer kapsayıcılar gibi İsa merkezinde teorisini kurmaktadır. Pinnock'un Rahner'den farkı sevgi ve merhamet Tanrısı inancına vurgu yapmasıdır.

Pinnock, II. Vatikan Konsilinde kapsayıcılığın kabul edildiğini belirterek bu modelin dışlayıcılığın yerine geçtiğini ileri sürer. Ona göre bu konsil, Hıristiyan teolojisinin yeni bakış açısının kapayıcılık olduğunu kanıtlamıştır.⁶³ Kapsayıcı model Pinnock'a göre diğerleriyle daha ılımlı ilişki kurmanın yoludur. Fakat ona göre her ne kadar üstünlük iddialarını dillendirmemek gerekse de misyonerlik faaliyetini diyalog vasıtasıyla daha etkili kullanmak zorunluluk halini almıştır. Diğerlerini değiştirmenin en kolay yolu budur. Bu değişimin meydana gelmesine yardımcı olacak şey, kutsal ruhun bütün dinlerde ortaya çıkan işlevidir.⁶⁴ Bu düşünce temelinde o, Kutsal ruhun her yerde işlev halinde olduğuna inanmanın ve Tanrısal merhametin tüm insanlara yönelik olduğu inancının kapsayıcı modele işaret ettiğini ileri sürerek, sevgi ve merhamet Tanrısının engin bağışlayıcı iradesinin sadece Hıristiyanlar üzerinde değil Müslüman, Hindu ve diğerleri üzerinde

62 Clark H. Pinnock, "An Inclusivist View", *Four Views on Salvation in a Pluralistic World*, eds. D. L. Okholm, & T. R. Phillips, Michigan: Zondervan Publishing House, 1996, s. 118.

63 Pinnock, *a.g.m.*, s. 108.

64 Pinnock, *a.g.m.*, s. 112.

de tecelli edeceğini savunur. Yani kapsayıcı modelde bu dinlerin kendi başlarına kurtuluşu sağlayacağını kabul edilmediği görülür. Tanrısal lütuf ya ahlaki boyutta ya da her hangi başka kutsal değerlerinde diğer din mensuplarının kurtuluşuna imkân hazırlamaktadır. Hıristiyanlar, İsa Mesih'e Tanrının oğlu, lütuf ve hakikatin kendisi olarak inandıkları için her zaman için öncelik sahibidir.⁶⁵

Ona göre diğer dinleri tam olarak yanlış ve doğru nitelendirmek hatalı bir tavır olacaktır. Diğer dinlerin belli yanlışlıklar taşıdığı malumdur. Diğer dinlerde doğrular olmakla birlikte yanlışlar da vardır ya da erdemli davranışlar teşvik edilirken kötü amele yol açacak teşvikler de bulunmaktadır. Buradan yola çıkarak Pinnock, diğer dinlerde Kutsal ruhun işleviyle birlikte Şeytan'ın da etkili olduğunu düşünür. Tarihin, dinlerin ve tanrıların çatışma alanı olduğunu vurgulayan Pinnock, hakikatin her dinde eşit derecede bulunduğu iddiasını kabul edilemez olduğunu düşünmektedir. Bu şekilde çoğulcu modeli eleştiren Pinnock, hakikatin tamamen bir dinde olduğunu savunan dışlayıcılığın da kabul edilemez olduğunu altını çizmektedir. Yukarıda bahsedildiği üzere dinler hakikati barındırdıkları gibi yanlış unsurlar da içermektedirler. Dinlerin iyi ve kötü nitelikleri bir arada bulunmaktadır.⁶⁶

Pinnock'a göre temel hakikat ölçütü İsa Mesih'tir. Çoğulcu model bu hakikati görecelileştirmekte ve çökertmektedir. Pinnock, hakikatin görecelileştirilmesinin aslında çoğulcuların kendi hipotezlerini çökertmelerine sebep olduğunu ileri sürer. Bu durumda şöyle bir soru çoğulculara yöneltilmez: Hakikat göreceli ise bütün dinlerin aynı kaynaktan geldiğini ve aynı amaca yöneldiklerini nerden bilebiliriz? Bu soru cevapsız kalmaya mahkûmdur. Çünkü çoğulcuların elinde her hangi bir hakikat kriteri bulunmamaktadır. Pinnock, bilinmeyen bir Mutlak Gerçeklik düşüncesinin her hangi bir doğruluk veya yanlışlık ölçütünün olmamasına yol açacağını belirtir.⁶⁷ Bu düşüncelerden hareketle o, diğer dinleri değerlendirirken, dinlerin insan yaşamının merkezinde yer alması yönüyle değerli olduğunu çünkü dinlerin bir şekilde Tanrı'nın varlığını insanlara hatırlattığını söyler. Dinler yanlış ve aldattıcı da olsa, Tanrısal ruh onlarda gizemli şekilde bulunmaktadır. Bu sebeple onları tamamen dışlamak hatalı bir tutum olacaktır.⁶⁸

McGrath, Pinnock'un diğer dinlerin doğru ve yanlış elementlerinin olduğunu iddia ederken bunu nasıl bildiğini sorar. O, diğer dinlerdeki doğru ve yanlış unsur-

65 Pinnock, *a.g.m.*, s. 102-103., Kutsal Ruhun diğer dinlerdeki işlevine değinerek, kapsayıcı teorisini oluşturan başka teologlar da vardır. Bunlardan birisi Gavin D'Costa'dır. Ona göre Tanrı sevgisi Kutsal Ruh aracılığıyla diğer dinlerin içerisinde mevcuttur. Bu nedenle dünyadaki zulüm ve adaletsizlikler diğerleriyle diyalog içerisinde daha rahat engellenebilir. Teslisteki Kutsal Ruh inancı D'Costa için diğer dinlere nasıl bakılacağı noktasında bizi yönlendirecek temel araçtır. Bundan dolayı Kutsal Ruh sadece teist olarak nitelenen dinlerde değil Budizm ve Hinduizm gibi teist inanca sahip olmayan dinlerde de aktif haldedir. Geniş açıklama için bkz. D'Costa, "Christ, the Trinity and Religious Plurality", s. 18 vd.

66 Pinnock, "An Inclusivist View", s. 113-114.

67 Pinnock, *a.g.m.*, s. 114.

68 Pinnock, *a.g.m.*, s. 116.

ların nasıl belirleneceği noktasında belirsizliğin olduğuna dikkat çekerek bu belirlemede kriter sorunu yaşanacağını düşünür. Hıristiyan vahyi dışındaki her hangi bir kriter meseleyi daha sorunlu hale getirecektir.⁶⁹ Ayrıca McGrath, Pinnock'un görüşüne göre diğer dinlere İsa'nın İncil'ine hazırlık aşaması olarak bakıldığını kabul eder. Bu nedenle ona göre Pinnock'un yaklaşımının Rahner'inkinden pek farkı yoktur. Aralarındaki tek fark Pinnock'un "isimsiz Hıristiyan" nitelendirmesinden kaçınmasıdır. McGrath, diğer dinlerde Hıristiyanlıkta söz konusu olduğu gibi bir kurtuluşun imkânsız olduğunu belirterek Pinnock'un hangi anlamda diğer dinlerin kurtuluşsal yönünü kabul ettiğini sorgulamaktadır. Ve Pinnock'un bu soruya net bir cevap veremediğini ileri sürmektedir.⁷⁰

Dışlayıcılığı savunan iki diğer düşünür Geivett ve Phillips, Kutsal Ruh tüm dünyada mevcuttur ifadesinin Pinnock'un kapsayıcı anlayışının gerekçelerinden birisi olduğunu fakat aslında bu ifadenin onun pozisyonunu zayıflattığını ileri sürmektedirler. Onlar, Tanrının her yerde mevcut olmasının, her dini inanç ve bireysel düşüncede kendisinin kavramsal ifadesinin doğru olacağını göstermediğini düşünmektedir. Bu nedenle farklı kavramsal ifadelerin Tanrısal hakikati değiştirdiği öne sürülebilir. Onlara göre putperest olarak nitelenen Hıristiyanlık dışı dinler ayıplanacak hakikat anlayışına sahiptir. Onlar ilahi hakikatin yanlış alternatifleridir. Geivett ve Phillips, İsa Mesih'i yanlış konumlandıran tüm inançların bu statüde değerlendirmesi gerektiğini savunmaktadır.⁷¹ Onlara göre bu sebeplerle Pinnock'un kendi modelinin İncil'e en uygun model olduğu ve İncil'in ifadelerinden sadece kapsayıcı modelin çıkabileceği iddiası temelsizdir. Çünkü Pinnock'un bu iddiasını temellendirdiği geniş bir açıklama mevcut değildir. Yani İncil'den yola çıkarak kapsayıcı modele nasıl ulaştığını ikna edici şekilde açıklayamamıştır.⁷²

3. Çoğulcu İtiraz: Hakikat ve Kurtuluş Açısından Bütün Dinler Eşittir

Buraya kadar dışlayıcı ve kapsayıcı olarak nitelendirilen tutumlarda diğer dinlerin ya da dindar bireylerin nasıl konumlandırıldığını hatta Hıristiyan dışlayıcı ve kapsayıcıların dini çeşitlilik karşısında kendilerini nerede gördüklerini belirttik. Bu noktada iki tutumdan daha sonra ortaya çıktığı ifade edilen çoğulculuğun temel ilkelerini görmek gerekmektedir. Diğer tutumlara nazaran çoğulculuk, bütün dinlerin hakikat ve kurtuluş açısından eşit olduğunu iddia eder. Batı Hıristiyan dünyası içinde bu modele bakıldığında farklı çoğulcu kişilerin vurguladıkları ortak noktalar olmakla birlikte farklı hipotezler mevcuttur. Hick, kendi hipotezinin felsefi bir yaklaşım olduğunu savunmuş,⁷³ ilk etapta Hick gibi düşünen Knitter

69 A. E. McGrath, "An Inclusivist View (Response)", eds. D. L. Okholm, & T. R. Phillips, *Four Views on Salvation in a Pluralistic World* içinde, Michigan: Zondervan Publishing House, 1996, s. 131.

70 McGrath, *a.g.m.*, s. 130-132.

71 W. G. Phillips, & R. D. Geivett, "An Inclusivist View (Response)", *Four Views on Salvation in a Pluralistic World*, eds. D. L. Okholm, & T. R. Phillips, Michigan: Zondervan Publishing House, s. 134.

72 Phillips & Geivett, s. 139.

73 Hick'in bu iddiasının ayrıntılı incelenmesi için bkz. John Hick, *İnançların Gökkuşuğu*, çev. M. Aydın, Ankara:

Tanrı merkezli hipotezden karşılıklı küresel sorumluluk teorisine geçiş yaparak dinler arası diyalog üzerinden teorisini temellendirmiştir. Orthopraxis (doğru eylem) terimiyle dini çoğulculuktaki pratik yöne dikkat çekmiştir.⁷⁴ Smith ise dinlerin teolojilerini bir potada eritme yani bütün dini teolojileri kapsayacak iman teolojisi kurma çabası içerisinde. Bu noktada çoğulcu itirazı işlerken ortak noktalardan hareket etmeye ve çoğulculuğun temel ilkelerini farklı çoğulcu şahısların düşünceleri çerçevesinde göstermeye çalışacağız.

Batı Hıristiyan dünyasındaki çoğulcular, kendi düşüncelerini ele alırken öncelikle dışlayıcılıkla hesaplaşmaktadırlar. Çünkü mevcut Hıristiyan dışlayıcı düşünceden kurtulmadan kendi hipotezlerine haklı bir gerekçe ve hatta uygun bir ortam bulamayacakları herkes tarafından anlaşılabilir bir olgudur. Bu nedenle dini çeşitlilik vakasında temel problemler olan hakikat ve kurtuluş konularında çoğulcu safta yer alanlar günümüzde dini dışlayıcılığın sürdürülmesinin yıkıcı etkisine dikkat çeker. Onlara göre Hıristiyanlar kendi dinlerinin hakikati ve kurtuluşu barındıran tek din olduğunu ifade edip diğer dinlerle ve onların inançlarıyla bağlantı kurmazsa yalnızlığa sürüklenecek ve bilgi bakımından gittikçe fakirleşecektir. Mesela Kaufman, diğerlerine karşı sürdürülen düşmanca tavrın belli noktadan sonra insan hayatını tehlikeye atacak ve toplumsal çöküntüleri tetikleyecek boyuta geleceğini düşünmektedir. Ona göre Hıristiyanlar diğer inançlara kapı açtığında ve onları kabul ettiğinde diğer inanç sahipleri de kendi inançlarını yeniden eleştirel olarak düşüneceklerdir. O, Hıristiyanlıktaki dışlayıcı söylemin kendine tapmaya ya da putperestliğe doğru bir yola girdiğini savunur. Bu nedenle Hıristiyanlığın modern tarihsel yöntemlerden faydalanarak dışlayıcı tutumdan vazgeçmesi gerekir. Aynı zamanda tarihsel ve karşılaştırmalı çalışmalar yaparak dinler birbirlerini daha iyi anlayabilecek konuma geleceklerdir. Kısaca Kaufman modern tarihsel bilincin dinlere en iyi şekilde uygulanmasıyla dışlayıcı tavrın sökülüp atılacağını düşünmektedir.⁷⁵

Hakikatin göreceli olduğu düşüncesinin bütün dini hakikat iddialarının eşit konumda olduğunu gösterdiği iddiası çoğulcuların temel çıkış noktasıdır. Bu noktada Ernst Troeltsch'in "çok şekilli hakikat" düşüncesi örnek verilebilir. Troeltsch'a göre üstünlük iddiaları tarihsel ve kültürel sınırlarla belirlenmektedir. Yani bu iddiaların temelinde bağlı bulunulan kültürün ve tarihsel ortamın etkisi belirleyicidir.⁷⁶ Çünkü insan, sosyal ve akıllı bir varlık olduğu kadar tarihsel bir varlıktır. İnsan, tarihsel zamanla ve koşullarla sınırlı olduğu için tarihsel bağlam değiştikçe insan ve anlayışı da değişmeye mahkûmdur. Bu nedenle Troeltsch'a göre insani

Ankara Okulu Yayınları, 2002, s. 108.

74 Knitter'in bu konudaki görüşleri için bkz. Knitter, P. F. "Toward a Liberation Theology of Religion", *The Myth of Christian Uniqueness*, eds. J. Hick, & P. F. Knitter, London: SCM Press, s. 192.

75 Gordon D. Kaufman, "Religious Diversity, Historical Consciousness and Christian Theology", eds. J. Hick, & P. F. Knitter, *The Myth of Christian Uniqueness* içinde, London: SCM Press, 1988, s. 4-5.

76 Knitter, *No Other Name? A Critical Survey of Christian Attitudes Toward the World Religions*, s. 29.

alandaki her hangi bir mutlaklık iddiasının öne sürülmesi imkânsızdır. İnsanın tarihsel varlık olması, yaşadığı tecrübelerin ve sahip olduğu anlayışın tarihsel bağlama göre yenilenmesi veya farklı ifade edilmesi anlamına gelmektedir. Çünkü dinler, Tanrı ve insan ilişkisinin tarih içerisinde somut hale gelmesine yarayan araçlardır. Aynı zamanda dinler evrensel, Tanrısal vahyin değişen, birbirinden bağımsız, somut tezahürleridir. Dinler olmaksızın dini fiilin somutlaşması mümkün değildir. Bu nedenle farklı zaman ve yerde farklı bireysel tecrübelerle ifade edilen dinler, Tanrı insan ilişkisinde önemli bir yere sahiptir. Troeltsch, her dinin mutlak varlığın farkında olma amacını taşıdığını söylemekle birlikte hiçbir dinin tarihsel sınırlar ötesine gidemeyeceğini söylemekle dinlerin sınırlılığını ve aynı zamanda hakikatin çok şekilli olduğunu belirtmiştir.⁷⁷

Çoğulcu hipotezin sistemleştiricisi olan Hick de hakikatin göreceli olduğu düşüncesinden hareketle, bütün dinlerin eşit hakikate sahip olduğunu ifade etmektedir. Hick, ilk olarak bütün dinlerdeki ilah anlayışlarının mutlak gerçekliğini sadece kısmi açıklaması olduğunu ve hiçbirinin tam anlamıyla doğru olmadığını söylemekle birlikte Kendinde Gerçek⁷⁸ düşüncesini ortaya atarak yeni bir mutlak anlayışı inşa etmeye çalışmaktadır. Ayrıca o, çatışan hakikat iddialarının mitolojik okunması, dinler arası uzlaşımın sağlanmasının önünde engel olabilecek bazı inançlardan vazgeçilmesi ve inanç önermelerinin dinlerde kabul edildiği anlamda anlaşılması gerektiğini ileri sürmektedir.⁷⁹

Çoğulcu hipotezde en önemli görüş dinlerin kurtuluş açısından eşit olduğu düşüncesidir. Burada dışlayıcı ve kapsayıcı tutumlara temel eleştiri, kurtuluş ile Tanrı'nın evrensel kurtarıcı iradesi inançlarının bağdaşmayacağı dolayısıyla kurtuluşun sınırlanamayacağıdır. Hick'in kurtuluş hakkındaki açıklamaları bu görüşün en açık tezahür ettiği düşüncelerdir.⁸⁰ Kurtuluş planları arasındaki ilişkideki problem farklı inanç sistemlerinden kaynaklanmaktadır. Bu inanç sistemleri arasında geniş ve radikal farklılıklar bulunmaktadır. Hick bu rakip iddialar probleminin sadece dini çoğulculuk anlayışıyla çözülebileceğini savunur.⁸¹ Çünkü Hick, kapsayıcılığın içinde değerlendirilen düşüncelerin her ne kadar dışlayıcılığın biraz yumuşamış şekli olsa da yetersiz ve sonuçta çökmeye mahkûm olduğunu düşünür.⁸² Farklı dini geleneklerde kurtuluş farklı şekillerde tanımlanır. Hıristiyanlıkta

77 Knitter, *a.g.e.*, s. 24-30.

78 Hick'in kendinde gerçek düşüncesinin içeriği için bkz. Hick, *An Interpretation of Religion: Human Responses to the Transcendent*, s. 75-78, 239 vd.

79 Hick, *An Interpretation of Religion: Human Responses to the Transcendent*, s. 363. Zaehner de dinlerin kendilerine sıkıntı yaratacak inançlardan arınması ve diğerlerini kabule devam etmesi gerektiğini söylemektedir. Hick ile benzer düşünceler için bkz. R. C. Zaehner, "Religious Truth", *Truth and Dialogue*, ed. J. Hick, London: Sheldon Press, 1974, s. 1-20.

80 Hick'in dini çoğulculuk hipotezinin kapsamlı değerlendirmesi ve eleştirisi için bkz. Rahim Acar, *Dini Çoğulculuk İdealler ve Gerçekler*, İstanbul: Elis Yayınları, 2007.

81 John Hick, *The Metaphor of God Incarnate*, London: SCM Press, 1993, s. 134.

82 John Hick, *İnançların Gökkuşağı*, çev. M. Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002, s. 56.

İsa'nın kefareti ile tanımlanan kurtuluş Budizmde manevi aydınlanma olarak kabul edilir. Diğer dini gelenekler de aynı şekilde kendi tanımlamalarıyla kurtuluş şemalarını çizmişlerdir. Fakat Hick'e göre bütün kurtuluş anlayışlarının eşit olduğu, dinlerdeki ahlaki olguya bakarak anlaşılabilir. Bütün büyük dini geleneklerde ahlaki dönüşüm vardır. Bu dönüşüm Hıristiyanlık'ta Tanrı sevgisine kalbin açılmasıyla, İslam'da Allah'a mutlak teslimiyetle, Hinduizmde ilahi figürlere teslimiyetle, Budizmde nefsin ruhani olmasının farkına varılarak vb. şekillerde gerçekleşir.⁸³ Hick her hangi bir dini geleneğin ahlaki olarak diğerinden üstün olduğunu kanıtlayacak veri ve ölçüt bulamayacağımızı öne sürerek dini geleneklerin her birinin ben-merkezlilikten gerçek-merkezliliğe doğru dönüşümü içerdiğini ve bu dönüşüm her dini gelenekte aynı ölçüde vuku bulduğunu iddia etmektedir. Bu sebeple bütün dini gelenekler, eşit şekilde kurtuluşa erdirici yollar olarak kabul edilmelidirler.⁸⁴ Kısaca Hick, tüm farklılıklarına rağmen dinlerin bireysel dönüşümü sağlayan insani oluşumlar olduğunu ima etmektedir.

Dini çoğulcu hipotezde köklü teolojik değişimler ön görülmektedir. Cantwell Smith, Hick ve Knitter'de olduğu gibi çoğulculuğu savunan Ninian Smart da bu tarz bir değişimin olmasının zorunluluğuna dikkat çeker. O, günümüz dünyasındaki teolojik değişimin sadece Hıristiyanlık içerisinde sınırlı kalmayacağını diğer dinlerde de yeni bir teolojik bakış getirilerek çatışan hakikat iddiaları konusunda yeni bir çözüme ulaşılabileceğini vurgular. Yeni teolojiler sayesinde dinler arasındaki dünya görüşü farklılığı en az seviyeye inecektir. Kısaca Hıristiyan olmayan teolojiler kabul edilebilecek ve çoğulculuk mümkün olacaktır. Smart, dinler arasındaki çatışan iddiaları teolojik ve pratik olmak üzere iki gruba ayırmaktadır. Ona göre teolojik ve pratik açıdan çatışan bu iddialar farklı çözüm şekillerine maruz kalabilirler. Kendisi Hindu Tanrısının gayri şahsi tanımlanmasında, İsa'nın eşsiz kabul edilmesinde ve sadece ona ibadet edilmesi gerektiği dogması gibi görüşlerde yeni geliştirilecek teolojilerin çözüm olabileceğini işaret eder.⁸⁵

Smith'in iman teolojisi fikri dini çoğulculukta ön görülen teolojik devrimin doruk noktasıdır. Şöyle ki, Smith din denen yapıların aslında mevcut anlaşıldığı şekliyle var olmadıklarını, iman kavramının kültürel etkiler neticesinde farklı zaman ve mekânlarda yani birikimsel gelenek dediği unsur ile birlikte din olarak nitelendirildiğini iddia etmektedir.⁸⁶ Yani ona göre aşkın tecrübesi olan bireysel iman tecrübesi farklı birikimsel geleneklerde ayrı sembollerle ifade edilmiştir. Netice itibariyle daha önce vurguladığımız gibi Smith bu iddialardan yola çıkarak bütün imanların tek bir iman kavramında toplanması gerektiğini düşünmektedir.

83 Hick, *a.g.e.*, s. 139-140.

84 Hick, *Dialogues in the Philosophy of Religion*, s. 127.

85 Ninian Smart, "Truth and Religion", ed. J. Hick, *Truth and Dialogue* içinde, London: Sheldon Press, 1974, s. 49 vd.

86 Smith'in din kavramı eleştiri ve iman-birikimsel gelenek ayrımı için bkz. W. Cantwell Smith, *The Meaning and End of Religion*, Minneapolis: Fortress Press, 1991.

Buna göre İslami ve Hıristiyan iman teolojileri gibi Budist ya da Hindu teolojiler de aynı kavram içinde eritilecektir. Onun amacı bütün insanlığı aynı çatı altında toplayacak bir teoloji inşa etmektir.⁸⁷

Çoğulcuların ön gördüğü teolojik değişimlerin Hıristiyanlıktaki yansıması mevcut kristolojinin değişmesi şeklinde olacaktır. Her çoğulcu, özellikle dışlayıcı ve kapsayıcı olarak nitelenen hipotezlerde sahiplenilen mevcut kristolojinin değişmesi gerektiğini düşünür. Yeni bir kristolojinin gerekliliğini kapsamlı şekilde işleyen çoğulcuların başında Hick ve Knitter gelir. Hick, bilimsel gelişmelerin, modern İncil araştırmalarının ve Donald Baillie, Geoffery Lampe ve Rudolf Bultmann gibi teologların farklı teolojik anlayışlarına dayanarak modern akla uygun yeni bir kristolojiye işaret eder. O, modern kristolojilerin dini çoğulculuğu kabul ettirmek için ortaya çıkmadıklarını, eski kristolojiye alternatif olarak sunulduklarını belirtir. Ona göre modern kristolojiler, eski kristolojiden özellikle İsa'nın iki doğası gibi düşüncelerinden doğan problemlere yol açmamaktadırlar.⁸⁸ Knitter de geleneksel İsa merkezli anlayıştan Tanrı merkezli anlayışa doğru ilerleyerek İsa'ya Tanrı'nın evrensel mesajını ileten bir aracı olarak bakmaktadır. İsa'nın eşsizliğinin Tanrı ya da Tanrı oğlu olarak nitelendirilmesinin Hıristiyan geleneğinin yanlış olduğuna inanan Knitter, ona peygamber vari bir misyon yükleyerek bu eşsizliği farklı bir boyuta taşımış, geleneksel İsa anlayışlarının Hıristiyan imanı için tehlike arz ettiği dolayısıyla klasik kristolojilerin terk edilmesi gerektiğini önermiştir.⁸⁹

Bütün dinlerin aynı hakikati farklı sembollerle ifade ettiği fikri pek makul ve yeterli görünmemektedir. Dinlerin bir kısım sembolik hakikat ifadeleri taşıdıkları ve kültürel izler taşıdıkları anlaşılabilir bir mefhumdur. Fakat dinlerin bu özelliği nedeniyle teolojik ya da felsefi açıdan dini çoğulculuğu savunmak mümkün değildir. Velhasıl dini hakikatin tamamının sembolik olduğunu söylemek, dini sembolere indirgemek olacaktır. Dinlere baktığımızda, farklı dinlerde sembolik olduğu söylenemeyecek birçok çatışan hakikat iddiasıyla karşılaşmaktayız. Aksi durum söz konusu olduğuna farz etsek bile bütün sembolik ifadelerden aynı anlamın nasıl çıkarılabildiği muhal nokta olarak karşımızda duracaktır. Bu sebepten dolayı dinlerin sembolik hakikat ifadelerini felsefi yolla rasyonalize edip bütün dinlerin aynı gerçeklikten bahsettiğini söylemek abartılı bir iddia olacaktır. Ayrıca felsefi olarak ifade edilen her hakikatin de mutlak hakikatin bir ifadesi olduğu şüphelidir.

Kurtuluş konusunda, dinlere indirgemeci yaklaşım da kabul edilemez. Çünkü

87 W. Cantwell Smith, *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion*, London: The Macmillan Press, 1989, s. 132. Smith'in bu düşüncelerinin temelleri için bkz. W. Cantwell Smith, *The Faith of Other Men*, New York: Harper Toehbooks, 1972., Ayrıca Smith'in küresel teoloji hipotezi hakkında ülkemizde yapılan çalışma da vardır. bkz. Mahmut Aydın, "Küresel Bir Teolojiye Doğru: Wilfred Cantwell Smith'de Dinsel Çoğulculuk", *Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, der. M. Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.

88 John Hick, *Problems of Religious Pluralism*, New York: St. Martin's Press, 1985, s. 35-36.

89 Knitter, *No Other Name? A Critical Survey of Christian Attitudes Toward the World Religions*, s. 172.

her dinin kendi açısından hakikat iddiaları ile bağlantılı olan kurtuluş tasavvuru- nu sadece ahlaki alanla değerlendirip bireysel dönüşüme indirgemek hiçbir din- dar tarafından kolaylıkla kabul edilemez nitelik taşır. Hakikat iddiaları bağlamın- da değerlendirildiğinde her neye inanılırsa inanılsın zaten sembolik anlam ifade edeceği düşüncesinden hareketle, dinleri sadece ahlak alanında değerli kılmak dinlerin değerini dindarlar gözünde düşürecektir. Kısaca hakikat iddialarında ol- duğu gibi kurtuluş açısından da bütün dinlerin eşit olduğunu kanıtlayacak makul bir gerekçe sunulamamıştır.

4. Tipoloji Problemi

Buraya kadar dini çeşitlilik vakıası karşısında takınılacak tavrı ya da tutumu belirlerken dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk kavramsallaştırması aracılığıyla üçlü bir tipoloji oluşturulduğunu, bu tipolojinin mevcut ortamda sahiplenilip, teolog ya da düşünürlerin kendilerini her hangi bir tutum içerisine yerleştirdiğini gördük. Çalışma boyunca bahsedilen düşünürlerin kendi düşüncelerini bu tutumlar içerisinde sunmalarından başka diğer tutumu ve bu tutum içindeki diğer düşünceleri eleştirdiklerine şahit olduk. Hatta aynı tutumu sahiplenen düşünür- lerin kendi aralarında anlaşmazlıkların bulunmasına karşı farklı tutumla benzer noktaların bulunabileceği anlaşıldı. Bu noktada yapmamız gereken, oluşturulan tipolojideki mevcut tutumların gerçekten keskin bir ayrıma tabi tutulup tutulama- yacağını sorgulamaktır. Bu sorgulama sonunda mevcut tipolojinin dini çeşitlilik mevzusunda iddia edildiği gibi aydınlatıcı bir kavramsallaştırma olup olmadığına ışık tutabiliriz. Öncelikle belirtilmesi gereken husus bu tipolojinin Hıristiyanlık odaklı olduğudur. Tipolojideki sınırların Batı teolojik ve felsefi anlayışınca çizil- mesi yapılacak değerlendirmelerin bu minvalde şekillenmesini gerektirmektedir.

Bu tipoloji kurtuluş ve hakikat tanımlamalarının her ikisi esas alınarak ya- pılmıştır. Fakat biz kurtuluş ve hakikat unsurlarını ayrı değerlendirerek şöyle bir tablo çizebiliriz: kurtuluş esas alınarak yapılan tanımda dışlayıcılık, Hıristiyan ba- kış açısına göre kiliseye bağlı olup İsa'ya iman edenlerle sınırlıdır. Kapsayıcılıkta ise İsa'nın tüm insanların günahlarına kefareti ile kurtuluş mümkündür ve diğer dinlerin bireyleri isimsiz Hıristiyan olarak adlandırılır. Çoğulculukta ise, bütün dinler birer kurtuluş vasıtalarıdır. Hakikat bağlamından hareketle yapılan sınıf- landırmada dışlayıcılık, sadece tek bir dinin mükemmel hakikate sahip olduğunu kapsayıcılık ise tek bir dinin mükemmel hakikate sahip olduğunu belirtmekle bir- likte diğer dinlerin de az da olsa bu hakikatten bir parça taşıdıklarını göstermekte- dir. Çoğulcular ise hakikati görecelileştirmekte ve neticede kurtuluş açısından eşit dinler görüşüne ulaşmaktadır.

Dışlayıcılığı üç gruba ayırırsak bazı yönlerden dışlayıcı olup diğer bazı yönler- den nasıl kapsayıcı olabileceğimizi netleştirerek önerdiğimiz ayrımın sağlamasını yapmış oluruz. Dışlayıcılığı öğretisel, soteriolojik ve experiental olarak üç gruba

ayırabiliriz. Öğretisel dışlayıcılıkta sadece bir dinin öğretileri doğru diğerlerinin yanlış olduğuna inanılır. Soteriolojik dışlayıcılık ise sadece bir dinin kurtuluşu sağladığını ifade eder. Tecrübi dışlayıcılıkta ise tek bir dinin dini tecrübesi doğru kabul edilir.⁹⁰ Mesela Hıristiyan dışlayıcılığına bakacak olursak evanjelik Hıristiyan dışlayıcılar, hakikat ve kurtuluş bakımından diğerlerini dışlarken Protestanlar kurtuluş bakımından dışlayıcıdırlar. Evanjelikler diğer dinlerde vahiy ve hakikatin olmadığını düşünürken Protestanlar Tanrısal vahyin diğer dinlerde bulunmasının onların kurtuluş imkânını içerdiği anlamına gelmeyeceğini söylemektedirler. Söz konusu farklılık kapsayıcılık ve dışlayıcılık açısından karışıklığa yol açmaktadır.

Bu açıklamadan sonra belirtilmesi gereken önemli husus bazı Hıristiyan teologların var olan tipolojinin yetersizliği noktasında görüş belirttikleridir. Onlara göre üç modelin belli bir kurtuluş reçetesi sunduğu göz önüne alındığında, dini çeşitlilik meselesini anlama ve yorumlamada her ne kadar faydalı da olsa kesin bir sınıflandırma olmadığı belirtilmelidir. Mesela Mark Heim, bu doğrultuda eleştiriler yönelterek bu tipolojinin bazı amaçlar için kullanışlı olsa da nihai sınıflandırma olmadığını ileri sürer.⁹¹ Bu görüşünü destekler mahiyetteki görüşlerini Hick ve Smith eleştirisinden çıkarabiliriz. O, Hick ve Smith'in dini çoğulcu hipotezlerinin aslında kapsayıcı olduğunu iddia eder. Çünkü Hick bütün dinleri aşkın bir kurtuluş ilkesi öne sürmekle kurtuluş açısından bütün dinleri bu ilke kapsamına sokmuş, Smith ise iman kavramı ve kozmik kurtuluş görüşleriyle aynı şeyi yapmıştır. Böylece ona göre çoğulcular dinlerin bu farklı anlayışlarını kendi anlayışları içerisine yerleştirmektedir.⁹² Kısaca çoğulcu olarak nitelendirilen iki düşünür, Heim'a göre aslında kapsayıcıdır. Bu da tipolojinin eksikliğine işaretir.

Tipoloji meselesi üzerinde ayrıntılı değerlendirmede bulunan D'Costa dini çeşitlilik meselesinde Hıristiyan teologların farklı cevapları olduğunu dile getirir. Ona göre bu konudaki çoğulculuk, kapsayıcılık ve dışlayıcılık olarak şekillenen tipoloji meseleyi tam olarak kapsamamakla birlikte meselenin tartışılması için gereklidir. Dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk tipolojisine karşılaştırmalı teoloji ve postmodern postliberalizmi ekleyen D'Costa bu beşli sınıflandırmanın bile yetersiz olup olmadığını tartışır. D'Costa, bu beşli sınıflandırma içerisinde her gurubun kendi içinde bölündüğüne dikkat çeker. O, çoğulcuların üçe bölündüğünü belirtir. Bunlardan birinci kısımdaki üniter (birimsel, birlikçi) çoğulcular, her dinin aynı ilahi gerçekliğe yönelen eşit ve geçerli yollar olduğunu kabul ederler. İkinci kısımdaki çok formulu çoğulcular ise dinlerin farklı ilahi gerçekliğe yönelen farklı yollar olduğunu iddia ederler. Son kısımdaki ahlaki çoğulcular ise dinlerin ahlaki kural ve pratikler içerdikleri müddetçe ilahi gerçeklikle ilişkili olduğunu söyleyip dinlerin kavramsal değerlendirmesinin yapılamayacağını düşünürler.

90 Mevlüt Albayrak, "Çoğulculuğa Yönelik Serüven", *Tabula Rasa*, 2003, s. 20.

91 S. Mark Heim, *Salvations: Truth and Difference in Religion*, New York: Orbis Books, 1999. s. 4.

92 Heim, s. 30, 138-139.

D'Costa kapsayıcıların da iki farklı tutuma sahip olduklarını öne sürer. Yapısal kapsayıcılar olarak nitelendirdiği birinci grup İsa'nın eşsizliğini kabul etmekle birlikte diğer dinlerin de bizatihi kurtuluş imkânı içerdiğini tasdik ederler. Sınırlayıcı kapsayıcılar olarak nitelendirdiği ikinci grup ise İsa'nın eşsizliğine vurgu yaparak dinlerin kendilerinin değil sadece bireylerin kurtuluş dairesi içerisine girebileceği imkânını kabul ederler. Aynı şekilde dışlayıcılar da iki gruba ayrılmaktadır. İlk gruptaki sınırlı erişim dışlayıcıları, Hıristiyan olmayanların gerekçe ne olursa olsun cezalandırılmasını ön görürken, evrensel erişim dışlayıcıları, hakikat ve kurtuluşun yegâne mercininin Hıristiyanlık olduğunu kabul etmekle birlikte vahiyden haberdar olmayanların kurtulabileceğine hatta Hıristiyan vahyini ölüm sonrası tasdik imkânının var olduğuna işaret ederek daha ılımlı tutum sergilemektedirler.⁹³ D'Costa'nın burada ifade etmeye çalıştığı, var olan tipolojinin daha da genişletilmesi ve sınırların daha net çizilmesidir. Buna göre çoğulcu, kapsayıcı ve dışlayıcı anlayışlar tek düze anlayışlar değildir. Kendi içlerinde çeşitlenmektedirler. Bu halde bile dini çeşitlilik mevzusunu açıklamak yetersiz kalmaktadır. Ve o, karşılaştırmalı teoloji ve postliberalizm tutumlarını üçlü tipolojiye eklemektedir.

D'Costa üçlü tipolojinin yetersiz olduğunu söylemenin yanında Barth, Rahner ve Hick'in sırasıyla dışlayıcı, kapsayıcı ve çoğulcu olarak nitelendirildiğini fakat üçünün de tek bir kurtuluş anlayışını savunmaları bakımından aslında dışlayıcı temelde buluştuklarını iddia eder. Mesela o, Hick'i gerçek merkezli, Knitter'i de aynı kategoriye ekleyerek etik merkezli dışlayıcı olarak nitelendirir. Aynı durumun kapsayıcılıkta da geçerli olduğunu ileri sürerek kapsayıcılığın bazı yorumlarının dışlayıcı hakikat ölçüsüne sahip olduğunu belirtir. Rahner'in diğer dinlere geçici kurtuluş imkânı tanısı da İsa Mesih'i nihai hakikat olarak kabul ederek dışlayıcılığa kaydığını ileri sürer.⁹⁴

Heim ve D'Costa'nın eleştirileri tipoloji meselesini değerlendirmede bize yol gösterici mahiyettedir. Görüldüğü gibi Heim, çoğulcuları kapsayıcılıkla, D'Costa ise dışlayıcılıkla itham etmektedir. D'Costa'nın tipoloji eleştirisine hak vermekle birlikte bu eleştiriden yola çıkarak tipolojinin genişlemesi gibi daraltılmasının da mümkün olduğunu düşünebiliriz. Şöyle ki; D'Costa'nın çoğulculuğun aslında dışlayıcı olduğu, kapsayıcılık içerisindeki bazı görüşlerin de dışlayıcılığa yakın olduğu yönündeki görüşlerini gördük. Biz de buradan yola çıkarak kapsayıcılığın çoğulculuğa yaklaştığı durumlarda onunla aynı kaderi paylaşacağı, dışlayıcılığa yaklaştığı durumda ise dışlayıcı olacağını söyleyebiliriz. Böylece tipolojiyi dışlayıcı ve çoğulcu olarak iki yönlü ele alabiliriz. Bu ihtimal üzerinden yeni bakış açısı

93 D'Costa, *Christianity and World Religions: Disputed Questions in the Theology of Religions*, s. 6-7., Karşılaştırmalı teoloji ve postmodern postliberalizm tutumları için bkz *a.g.e.*, s. 7-8, D'Costa'nın hangi hipotezi hangi sınıfa koyduğunun ayrıntılı incelenmesi için bkz. *a.g.e.*, s. 9-34 Mesela o, Hick'in hipotezini üniter çoğulcu hipotez olarak kabul ederken Rahner'in hipotezini yapısal kapsayıcı gruba dâhil etmektedir.

94 D'Costa, *Christianity and World Religions: Disputed Questions in the Theology of Religions*, s. 34-35.

geliştirmek an itibari ile pek de sorun teşkil etmeyecektir. Çünkü D'Costa'nın düşüncesinden yola çıkıldığında tipoloji içinde pek çok hipotezi bir ilkede toplayabileceğimiz gibi tipolojiyi önünü alamayacağımız şekilde genişletebiliriz. Velhasıl yukarıda dışlayıcı, kapsayıcı ve çoğulcu kişilerin hipotezlerine bakıldığında aynı modelin içinde farklı modelleri çağrıştıran hatta bir düşünürün, aynı modeli sahiplenilen diğer düşünür tarafından farklı modele ait olarak değerlendirildiği görüşleri işledik.

Kapsayıcılık üzerinde durursak yukarıdaki yorumumuz hem aşama kaydedecek hem de netlik kazanacaktır. Kapsayıcılığın bir yönüyle dışlayıcı diğer yönüyle çoğulcu olarak nitelenen unsurlar taşıdığı iddiasından bahsettik. Bu durum kanaatimce kapsayıcı tutumun diğerlerine nazaran daha fazla sorun içerdiğini göstermektedir. Kapsayıcılık açısından bakıldığında kurtuluş her ne kadar diğer dinlerde mevcut olursa olsun sonuçta İsa Mesih ya da Kutsal Ruh sayesinde olacaktır. Çünkü o, Tanrı'nın eşsiz vahyidir. Bu demektir ki diğer dinler Hıristiyanlıktan bağımsız olarak tek başlarına kurtarıcılık vasıflarına sahip değildir. Bu sebeple kapsayıcılık olarak nitelenen hipotezlerin aslında çoğulculuktan daha fazla dışlayıcılığa yakın olduğunu düşünüyorum. Çünkü Rahner, Küng, Pinnock ve D'Costa'nın düşüncelerine bakacak olursak, hepsinin diğer dinleri ya da dindarları kurtuluş dairesi içine sokma gayretleri olduğunu fakat nihayetinde belli bir ilke ya da inançtan yola çıkarak dışlayıcılığa ulaştıklarını görebiliriz.⁹⁵

Bu noktadaki temel iddiamız kapsayıcılık söz konusu olduğunda hakikat ve kurtuluş açısından kesin sınırların çizilemeyeceğidir. Hıristiyanlık açısından meseleye bakıldığında Tanrısal merhametin evrenselliğine vurgu yapılmakta ve kurtuluşun çerçevesi genişletilmeye çalışılmaktadır. Fakat dikkatten kaçan önemli nokta dışlayıcı olarak nitelenen anlayışta da aynı yorumun yapılabileceğidir. Hakikat ve kurtuluşun yegâne kaynağı tek olmakla birlikte Tanrısal merhametin nasıl gerçekleşeceği insanlar tarafından tam olarak belirlenemez. Aynı şey din açısından da geçerlidir. Bir dinin tek doğru olduğunu söylemekle Tanrısal merhametin kapsayıcılığı sınırlandırılmamaktadır. Nihai kurtuluşun bireysel alandaki durumunun nasıl olacağı nihai olarak Tanrısal iradeye bağlıdır.

Bu noktada farklı sorular gündemimize gelebilir. Mesela bir dinde bir yönden dışlayıcı olunurken diğer yönden kapsayıcı olunabilir mi? Yani hakikat açısından, hakikatin tek olması veçhesiyle dışlayıcı olan bir din soteriolojik olarak kapsayıcı tavrı benimseyebilir mi? Hakikat açısından bu soru incelendiğinde, kanaatimce asıl kabul edilmesi gereken mesele dini açıdan savunulan hakikatin tek bir çizgide

95 Ülkemizde İslam dininin dışlayıcı ya da kapsayıcı olup olmadığı noktasındaki tartışmaya verilecek güzel bir örnek Süleyman Ateş ve Talat Koçyiğit arasındaki tartışmadır. Düşünürlerin bu konudaki fikirlerini incelemek için bkz. Ateş, S., "Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 1989, C. 3, S. 1, s. 7-25., "Cennet Tekelcisi Mi?", *Journal Of Islamic Reseach*, 1990, C. 4, S. 1, s. 28-38., T. Koçyiğit, "Cennet Mü'minlerin Tekelindedir", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 1989, C. 3, S. 3, s. 85-95.

ilerlemekte olduğudur. Bu da iman mevzusu olduğuna göre belli dini önermeleri kabul etmemek hakikatin bütünlüğünü bozmak ve başka bir şeye inanmak anlamına gelecektir. Bu noktada bir dinin bir yandan kendisini mutlak din olarak kabul ederken diğer yandan da diğer dinleri doğru olarak kabul etmesi imkânı ortadan kalkmaktadır. Böylece işlediğimiz kapsayıcı teorilerde gördüğümüz gibi hakikatin bir dinde var olduğunu söyleyip diğer dindarları farklı görüşler öne sürerek kurtarma çabası, dini açıdan çok da makul hatta samimi görünmemektedir. Hasılı hiçbir kapsayıcı teori diğer dinler tarafından kabul görmeyecektir. Kapsayıcı düşünceye sahip dindarların karşılıklı oturumunda birbirine “ben seni kapsıyorum” iddiasıyla yaklaştığında ortaya çıkan görünüm dışlayıcılıktan farklı olmayacaktır. Çünkü karşılıklı kapsayıcı iddialar birbiriyle çelişecek ve dışlayıcı bir mahiyete bürünecektir. Bu durumun gerçekliğini isimsiz Hıristiyan teorisinde görebiliriz.

Tek doğru din olmakla birlikte farklı inançların bir takım inanç önermelerinin de doğru olabileceği görüşünü öne sürelim. Bu görüş bize bir çıkış noktası verebilir mi? Tek bir dinin doğru olduğunu yani hakikati doğru şekilde sadece bir dinin içerdiğini söylemekle birlikte çeşitli inançların hakikat olarak var olabileceğini düşünürsek ayrıca bu çeşitli inançlardan bazılarının tek doğru dindeki hakikatten yansımalar taşıdığını varsayarsak kapsayıcı olmak durumunda mı kalıyoruz? Diğer dinlerin bazı hakikatleri içerdiğini iddia edip bu hakikatlere uyanların kurtuluşa ereceğini mi söyleyeceğiz? Ya da kurtuluşun bir yönüyle teolojik diğer yönüyle bireysel bir şey olduğunu ileri sürüp doğru dine sahip olanların doğru dan, o dine sahip olmayanların da ahlaki iyiyi gerçekleştirdikleri oranda bireysel olarak kurtulacaklarını mı iddia edeceğiz? Vahiy kökenli dinlerle diğerleri arasında ayırım yapacak mıyız? Yoksa bütün dinlerin vahiy kökenli olduklarını mı ileri süreceğiz? “Diğer dinlerin İslam dinine yaklaştığı ölçüde kurtuluş içermesi” gibi kapsayıcı bir ifade hangi temelde ve hangi ölçüyle değerlendirilecek? Buradan yola çıkarak diğerlerine isimsiz Müslüman mı dememiz gerekmektedir? Bütün vahiy kökenli dinlere İslam demekle kapsayıcı mı oluyoruz yoksa dışlayıcı mı? gibi sorular cevaplanması zor sorulardır.

Kapsayıcılıkta birey, ontolojik olarak zorunlu olan kurtuluş yolunu epistemolojik anlamda bilmese de kurtuluşa erişebilme imkânına sahiptir. Bu anlayış kanatimizce kurtuluşu bir din için bütüncül diğer dinler için ise sadece ahlaki açıdan kabul etmenin adıdır. Yani zorunlu kurtuluş yolu olarak bir din tüm öğreti ve pratikleriyle bir kenarda durmakta fakat diğer dinlerden bazı bireyler bazı eylemleri ile ahlaki olarak diğer dinin pratiklerine yaklaştığı ölçüde kurtuluşa erişebilmektedir. Bu görüşün dışlayıcılığı hangi açıdan aştığı tartışmalıdır. Başka bir kimse evrensel ahlak ilkelerinin olduğunu ve bu ilkelere ortalama uyan herkesin kurtuluş imkânı olduğunu hatta hiçbir dine inanılmasa da bu ilkelerin kurtarıcı planda yer almaya yettiğini kabul edebilir. Dinlerin hakikati içermesi ve kurtuluşa götürmesi

meselesiyle (temel doktrin ve prensipler açısından), hangi dinden olursa olsun kişisel kurtuluş yani ahlaki olarak erdem sahibi olmak farklı şeyler gibi görünüyor.

Dışlayıcılık ve kapsayıcılık bazen birbirinin yerine bariz şekilde geçebilmektedir. Kapsayıcı olup diğer dinlerin kurtuluş imkânı içerdiğini kabul etmek çoğulculuğa, belli şartlara bağlı olmak üzere bireylerin kurtuluşunu ön görmek dışlayıcılığa yakın olmak anlamına gelecektir. Neticede kanaatimizce kapsayıcılığa sınır çizilemeyeceğinden bir inanan ya dışlayıcı olmak ya da çoğulcu olmak durumunda kalacaktır. Kapsayıcılığın çoğulculuğa yakın olan bazı noktalarını ele alarak bu yaklaşımın çoğulculuğa daha yakın olduğunu ima eden görüşler olabilir. Fakat kapsayıcılık anlayışının içerisinde her zaman dışlayıcı bazı öğelerin olacağı gerçeği bu yaklaşımın dışlayıcılıktan bağımsız değerlendirmesinin olamayacağı kanaatini güçlendirmektedir.

Mevcut tipoloji içerisinde işlediğimiz düşünürlerin ya da teologların düşüncelerine bakıldığında kapsayıcı ve dışlayıcı tutumlar arasında kurduğumuz bağlantı güçlenecektir. Mesela Barth'ın kristomonizm teorisinde İsa'nın ilahlığı üzerinde temellendirdiği eşsizlik iddialarıyla, Karl Rahner'in sunduğu dört tezin temeli olan ilk maddesinde İsa'nın eşsizliğinden taviz vermemesindeki benzerlik ortadadır. Özellikle hakikat bağlamında dışlayıcı denen görüşlerden farklı olmayan bu teoride kurtuluş, isimsiz Hıristiyan kavramıyla temellendirilse de bu kavramdaki belirsizlik ve kurtuluşun nihai anlamda İsa'ya bağlanması ilk etapta Rahner'in Barth'ın düşüncesinden uzaklaşmış görüntüsünün kaybolduğuna işaret eder. Görülmektedir ki isimsiz Hıristiyan kavramının içi doldurulamamış, hatta en başta kendini kapsayıcı olarak nitelendirenler tarafından eleştirilmiştir.

Barth ve Rahner arasındaki bağlantının benzerini Kraemer ve Küng'ün düşünceleri arasında bulabiliriz. Kraemer, Barth'ın düşüncesinden az da olsa ayrılarak diğer dinlerin mükemmel ve eşsiz vahyi, günahkâr olmaları sebebiyle yanlış yaşadıklarını iddia etmektedir. Yani Hıristiyanlık mükemmel din diğerleri ise vahyin yanlış anlaşıldığı ve yaşandığı, bunun sebebinin de günahkârlık olduğu bozuk ya da sıradan dinlerdir. Küng için de Hıristiyanlık Tanrının mükemmel vahyi olan İsa'ya sahip olmakla özel ve eşsizdir fakat genel vahiy diğer dinlerde vardır. Ona göre Tanrının bütün insanlara genel vahiy olarak adlandırdığı şeyle hitap etmesi, onların İsa'yı tanımadan mükemmellik seviyesine çıkmasını sağlamaz. Yani nihai planda İsa'yı tanımak Kraemer ve Küng için benzer şekilde temel ilkedir. Diğer dinlerin delalet içinde olduğunu düşünülmesinin, günahkâr olan diğer dindarların vahyi yanlış yaşaması düşüncesiyle çok da farklı olmadığı pekâlâ söylenebilir. Neticede Rahner ve Küng diğer dinlerin İsa'dan bağımsız olarak kurtuluşu sağlayamayacaklarını ifade etmiş dolayısıyla diğer dindarların kendi dinleri bünyesinde ya da mevcut durumlarında Hıristiyanlık tarafından nasıl kurtuluşa ulaştırılacaklarını Barth ve Kraemer'ın düşüncelerini aşacak şekilde açıklayamamışlardır. Ben-

zer durumu Pinnock eleştirilerinde de gördüğümüz için bu açıklama ile yetiniyorum. Sonuç olarak kapsayıcı ve dışlayıcı olduğunu iddia edenlerin sahiplendikleri model içinde oluşturdukları hipotezlerin çok farklı olduğunu söyleyemeyiz.

Çoğulculuk, diğer iki tutuma göre daha radikal iddialara yer vermiş olsa da farklı çoğulcu hipotezlere baktığımızda, tipoloji açısından problemin devam ettiğini fark ederiz. Şayet çoğulculuk bütün dinlerin kurtuluş ve hakikat açısından eşit olduğunu savunacaksa, bu iddiasını her hangi bir dinden yola çıkarak yapmalıdır. Ayrıca bu iddiayı bütün dinleri açıklayacak ikinci dereceden bir yorumla temellendirmelidir. Fakat yukarıda bahsedildiği gibi çoğulcular hipotezlerini oluştururken peygamber gibi davranarak kendi hipotezleri dışındaki her inanç ya da düşünceyi dışlamaktadır. Mesela Smith dinlerin kurtuluş ve hakikat bakımından eşit olduğunun felsefi açıklamasını yapmak bir yana dinlerin varlığını bile kabul etmemekte ve yeni bir dini yapı ortaya koyarak bu yapı dışında kalanları dışlamaktadır.

John Hick'in dini çoğulcu hipotezi de Smith'in hipotezi gibi dışlayıcı olarak nitelendirilebilir. Çünkü Hick bütün dinlerdeki kurtuluş anlayışlarının eşit olduğunu iddia eder. Bu iddiasını dinlerin ahlaki olduğu yönündeki düşüncelerine dayandırır. Onun için bütün dinler, bireyleri kendi ego seviyesinden mutlak varlığa yönelmeye sevk etmektedir. Bunun adı da ben-merkezlilikten Gerçek-merkezliliğe dönüşümdür. Hick için bu dönüşüm kesin ve vazgeçilmez ilkedir ve bu ilkeye ters her hangi bir söylem kabul edilmeyecektir. Anlaşılan o ki Hick, mutlak olanın ne olduğunu belirlemekle birlikte kurtuluşun mahiyetini de belirlediği için bir peygamber gibi davranmıştır. Sonuç itibarıyla Smith ve Hick dinlerin hakikat ve kurtuluş açısından eşit olduğunu dini ve felsefi bakış açısından yola çıkarak gösterememişlerdir. Aksine diğer inanç ve imanları dışlayacak yeni bir dini yapı kurmuşlardır.

Kısaca çoğulcular her ne kadar dinlerin kendi ilke ve doktrinlerinden hareketle diğerlerini dışladığını iddia etseler de aynı hataya kendileri de düşmüşlerdir. Yani teolojik devrimlerin ön görülmesi, dinlere varolan rollerinden farklı roller biçilmesi ya da bir dinin din kimliği elde edebilmesi için belli bir ilke belirleme, bir bakıma peygamber gibi hareket etmek ve ön görülen düşünce dışında kalanları dışlamak anlamına gelecektir. Görüldüğü üzere Hick'in ben-merkezlilikten Gerçek-merkezliliğe dönüşüm ilkesi, Smith'in iman teolojisi kurma fikri bu paralelde değerlendirilebilir. Bu nedenle çoğulculara dışlayıcı veya kapsayıcı oldukları yönünde eleştiri de yöneltebilir.

Hakikat ve kurtuluş problemleri çerçevesinde dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk tipolojisi için Demirci'nin değerlendirmesi gelinen noktada önem arz etmektedir. Demirci, kapsayıcılık ve çoğulculuğun kendi konumlarını anlamlandı-

dırmada bazı çıkmazlar içerisinde olduğunu belirtmektedir.⁹⁶ O, dışlayıcılıktan çıkışın imkân dâhilinde olduğunu iddia etmekte ve bunun mistisizm ve rasyonalizm olarak iki şekilde olabileceğini öne sürmektedir. Mistisizm sahip olduğu sembolik üst dille bütün dinlerdeki farklılıkları sembolik olarak değerlendirip aynı noktada toplayabilir. Bu şekilde hareket edilerek bütün dinlerin eşit seviyede kurtuluşu içerdiği yorumu yapılabilir. İkinci yol olarak rasyonalizmde ise dini inançların yorumlanmasıyla belli bir noktaya kadar farklılıklar açıklanabilir. Bu metot kutsal kitap eleştirilerini de içermektedir. Demirci bu noktanın aşırı dışlayıcılığı yumuşatma noktasında önemli olduğunu fakat entelektüel bir yorumun da kısıtlı bir yorum olacağı fikrini öne sürmektedir. Sonuç olarak Demirci, imkân dâhilinde olsa da dışlayıcılıktan kapsayıcılığa ya da çoğulculuğa geçişin görüldüğünden çok daha zor olduğunu itiraf etmektedir.⁹⁷

5. Sonuç

Mevcut tipolojide diğer dinlere ve dindarlara yönelik farklı tutumlar saptanır fakat bu tutumların keskin ayrımlara dayanamayacağı gerçeği, tipolojinin kesin bir sınıflandırma olmadığını gösterir. Çünkü tipoloji içerisinde kendini dışlayıcı, kapsayıcı ve çoğulcu olarak niteleyenlerin düşünceleri ya da teorileri bu düşünceye kapı aralamaktadır. Mesela Barth ve diğer dışlayıcı teorilerde bu durum fark edilir. Hatta katı dışlayıcı Barth bile kapsayıcılık olarak nitelenen tutumda kabul edildiği şekliyle, diğer dinlerde ahlaki değerler ve samimi inananlar bulunduğunu kabul etmektedir. Ayrıca kapsayıcı olduğunu iddia eden kişilerin teorilerinin çıkış noktaları farklı olmakla birlikte vardıkları sonuç dışlayıcı düşünceyle benzerdir. Rahner, Küng ya da Pinnock'un teorileri "Kilise dışında kurtuluş" yoktur dogmasını sadece yumuşatmış, İsa'yı ölçü almakla hakikat ve kurtuluş açısından Hıristiyanlık haricinde her hangi bir dini kapsamamıştır. Ayrıca kimin, nasıl kapsanacağı meselesi kolayca çözüme kavuşamayacak bir problemdir. Rahner'in isimsiz Hıristiyan teorisi bunun en bariz örneğidir. Sonuçta ister kilise ister İsa olsun, temel hakikat ve kurtuluş ilkesinin olduğu her yerde katı ya da ılımlı şekilde dışlayıcı bir taraf vardır. Benzeri durum çoğulculukta da görülmektedir. Çoğulcu hipotezler felsefi açıklama olmaları yönüyle diğer modellerden farklı gibi dursa da dini hakikati ya da dinlerin kendilerini yok saymak, dinlere indirgemeci yaklaşmak ve hipotezi oluşturanlarca diğer inançları dışlayacak kesin ilkeler vazetmek suretiyle dışlayıcı mantıkla hareket etmişlerdir. Gelinek noktada ya bütün modellerdeki tek tek bütün hipotez ya da teorileri birer tutum olarak ele almak ya da mevcut

96 Eğer onların kabul ettiği gibi diğer dinlerde kurtuluşa götürüyorsa her hangi bir dine mensup olmanın bir anlamı kalacak mıdır? Ya da bütün dinler kurtuluşu içeriyorsa sahte dinlerin durumu nasıl açıklanacaktır? En önemlisi hakikat konusundaki belirsizliktir ve hakikatin bir önemi olup olmayacağı temel tartışma noktası olacaktır. Farklı algılayış tarzlarının aynı kurtuluşa götürüleceği meselesi açıklığa kavuşturulması zor bir meseledir. Kürşat Demirci, *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2005, s. 13

97 Demirci, s. 14.

tipolojide hakikat ve kurtuluş ölçülerinin keskin olduğunun belirtildiği fakat öyle olmadığını düşündüğümüz dışlayıcılıkta birleşmek gerekmektedir. Yaptığımız değerlendirme sadece Hıristiyan bakış açısıyla şekillenmiştir. Diğer dini bakış açılarını meseleye dâhil ettiğimizde, tartışma alanı genişleyecek ve mevcut tipolojinin kesin sınıflama olmadığı daha net fark edilecektir.

Kaynakça

- Acar, Rahim, *Dini Çoğulculuk İdealler ve Gerçekler*, İstanbul: Elis Yayınları, 2007.
- Albayrak, Mevlüt, “Çoğulculuğa Yönelik Serüven”, *Tabula Rasa*, 2003, s. 17-44.
- Aslan Adnan, “Batı Perspektifinde Dini Çoğulculuk Meselesi”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 1998, s. 143-163.
- _____, *Dini Çoğulculuk, Ateizm ve Geleneksel Ekol*, İstanbul: İsam Yayınları, 2010.
- Aydın, Mahmut, *İsa Tanrı mı İnsan mı?*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.
- _____, “Küresel Bir Teolojiye Doğru: Wilfred Cantwell Smith’de Dinsel Çoğulculuk”, *Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, der. M. Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005, s. 235-279.
- Barth, Karl, *Church Dogmatics*, New York: Harper Torchbooks, 1962.
- _____, “The Revelation of God as the Abolition of Religion”, *Christianity and Other Religions*, ed. J. Hick, & B. Hebblethwaite, Oxford: Oneworld, 2001, s. 5-18.
- D’Costa, Gavin “Christ, the Trinity and Religious Plurality”, *Christian Uniqueness Reconsidered: The Myth of a Pluralistic Theology of Religions*, ed. G. D’Costa, New York: Maryknoll: Orbis Books, 1990, s. 16-30.
- _____, *Christianity and World Religions: Disputed Questions in the Theology of Religions*. Oxford: Wiley-Blackwell Publication, 2009.
- _____, “Dinlerle İlgili Çoğulcu Bakış Açısının İmkansızlığı”, *Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, der. M. Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- _____, “The Pluralist Paradigm in the Christian Theology of Religions”, *Scottish Journal of Theology*, XXXIX, s. 211-224.
- Demirci, Kürşat, *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2005.
- Heim, S. Mark, *Salvations: Truth and Difference in Religion*, 3. bs., New York: Orbis Books, 1999.
- Hick, John, “A Particularist View: A Post-Enlightenment Approach (Response)”, *Four Views on Salvation in a Pluralistic World*, ed. D. L. Okholm, & T. R. Phillips, Michigan: Zondervan Publishing House, 1996, s. 181-186.
- _____, *An Interpretation of Religion Human Responses to the Transcendent*, London: Macmillan Academic and Professional LTD, 1991.

- _____, *Dialogues in the Philosophy of Religion*, New York: Palgrave Macmillan, 2001.
- _____, *God and Universe of Faith*, 4. bs., Oxford: Oneworld Publications Ltd., 1993.
- _____, “Hıristiyanların İsa’yı Algılama Biçimi ve Bunun İslam’ın Anlayışıyla Karşılaştırılması”, çev. Şaban Ali Düzgün, *İslamiyat*, III, 4 (2000), s. 75-85.
- _____, *İnançların Gökkuşağı*, çev. M. Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- _____, *Problems of Religious Pluralism*, 2. bs., New York: St. Martin’s Press, 1985.
- Kaufman, Gordon D., “Religious Diversity, Historical Consciousness and Christian Theology”, *The Myth of Christian Uniqueness*, ed. J. Hick, & P. F. Knitter, London: SCM Press, 1988, s. 3-16.
- Knitter, Paul F. *No Other Name? A Critical Survey of Christian Attitudes Toward the World Religions*, New York: Maryknoll: Orbis Books, 1994.
- _____, “Toward a Liberation Theology of Religion”, *The Myth of Christian Uniqueness*, ed. J. Hick, & P. F. Knitter, London: SCM Press, 1988, s. 178-200.
- Koçyiğit, Talat, “Cennet Mü’minlerin Tekelindedir”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, III, 3 (1989), s. 85-95.
- Köylü, Mustafa, “Dinsel Dışlayıcılık”, *İslam ve Öteki*, ed. C. S. Yaran, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001, s. 29-67.
- Kraemer, Hendrik, *The Christian Message in a Non-Christian World*, London: Edinburgh House, 1938.
- Küng, Hans, *Christianity and World Religions: Path of Dialogue Islam, Hinduizm and Budhizm*, New York: Maryknoll: Orbis Books, 1993.
- _____, “Is There One True Religion? An Essay in Establishing Ecumenical Criteria”, *Christianity and Other Religions*, ed. J. Hick & B. Hebblethwaite, Oxford: Oneworld Publication, 2001, s. 118-146.
- McGrath, Alister E. “A Particularist View: A Post-Enlightenment Approach”, *Four Views on Salvation in a Pluralistic World*, ed. D. L. Okholm, & T. R. Phillips, Michigan: Zondervan Publishing House, 1996, s. 149-181.
- _____, “In What Way Can Jesus Be a Example for Christians?”, *JETS*, III, 34 (1991), s. 289-298.
- _____, “The Christian Church’s Response to Pluralism”, *JETS*, IV, 35 (1992), s. 487-501.
- Newbigin, Leslie, “The Christian Faith and the World Religions”, *Christianity and Other Religion*, ed. J. Hick, & B. Hebblethwaite, Oxford: Oneworld, 2001, s. 89-117.
- Okholm, D. L. & Phillips, T. R. “Introduction”, *Four Views on Salvation in a Pluralistic World*, ed. D. L. Okholm, & T. R. Phillips, Michigan: Zondervan Publishing House, 1996, s. 1-27.

- Phillips, W. G., & Geivett, R. D. "An Inclusivist View (Response)", *Four Views on Salvation in a Pluralistic World*, ed. D. L. Okholm, & T. R. Phillips, Michigan: Zondervan Publishing House, 1996, s. 132-141.
- Pinnock, Clark H., "A Pluralist View (Response)", *Four Views on Salvation in a Pluralistic World*, ed. D. L. Okholm, & T. R. Phillips, Michigan: Zondervan Publishing House, 1996, s. 60-65.
- _____, "An Inclusivist View", *Four Views on Salvation in Pluralistic World*, ed. D. L. Okholm, T. R. Phillips, Michigan: Zondervan Publishing House, 1996, s. 93-124.
- Race, Alan, *Christians and Religious Pluralism: Patterns in the Christian Theology of Religions*, London: SCM Press, 1983.
- Rahner, Karl, "Christianity and the Non-Christian Religions", *Christianity and Other Religions*, ed. J. Hick, & B. Hebblethwaite, Oxford: Oneworld Publications, 2001, s. 19-39.
- Smart, Ninian, "Truth and Religion", ed. J. Hick, *Truth and Dialogue* içinde, London: Sheldon Press, 1974, s. 45-59.
- Smith, W. Cantwell, *The Meaning and End of Religion*, Minneapolis: Fortress Press, 1991.
- _____, *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion*, 3. bs., London: The Macmillan Press, 1989.